

**T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**DOĞAL KAYNAK ZENGİNLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ÇOK
ÜLKELİ VE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Emine Dilara AKTEKİN**

**Niğde
Aralık, 2019**

**T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**DOĞAL KAYNAK ZENGİNLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ÇOK
ÜLKELİ VE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Emine Dilara AKTEKİN**

**Danışman: Doç. Dr. Mehmet DEMİRAL
Üye: Doç.Dr. Okyay UÇAN
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sedat UĞUR**

**Niğde
Aralık, 2019**

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Çok Ülkeli ve Karşılaştırmalı Bir Analiz” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiği ve çalışmamın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

06/12/2019

Emine Dilara AKTEKİN

ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Mehmet DEMİRAL danışmanlığında Emine Dilara AKTEKİN tarafından hazırlanan “*Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Çok Ülkeli ve Karşılaştırmalı Bir Analiz*” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tarih: 06/12/2019

JÜRİ :

Danışman : Doç. Dr. Mehmet DEMİRAL

Üye : Doç. Dr. Okyay UÇAN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sedat UĞUR

ONAY :

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun ..... Tarih ve ..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Emin Hüseyin ÇETENAK
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu tez, doğal kaynak zenginliklerinin ekonomiler üzerinde yarattığı etkinin belirlenmesi amacı ile hazırlanmıştır. Doğal kaynak zenginliklerinin yarattığı etkiler detaylarıyla incelenmiş ve panel veri analiz yöntemi aracılığıyla bir sonuca ulaşmayı hedeflemiştir.

Tez çalışmam süresince bana her konuda yardımcı olan, birikim ve deneyimlerini aktaran değerli danışman hocam Doç. Dr. Mehmet DEMİRAL'a, teslim ettiğim metinleri büyük bir titizlikle okuyarak, yardımlarını esirgemeyen Doç.Dr. Okyay UÇAN'a ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sedat UĞUR'a teşekkürlerimi sunarım.

Her konuda olduğu gibi tez çalışmamda da bana inanan, motive eden aileme ve Sergen GÖK'e, bu zorlu süreçte göstermiş oldukları ilgi ve destekleri için minnettarım.

Emine Dilara AKTEKİN

Niğde 2019

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DOĞAL KAYNAK ZENGİNLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ÇOK
ÜLKELİ VE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ**

AKTEKİN, Emine Dilara
İktisat Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mehmet DEMİRAL
Aralık 2019, 104 sayfa

Bu tezde, 13 ülkenin (Ekvador, Mısır, Endonezya, İran, Irak, Kazakistan, Malezya, Meksika, Nijerya, Peru, Rusya, Ukrayna, Venezuela) 1981-2016 dönemi verileri kullanılarak doğal kaynak zenginliği ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Kaynak zenginliği değişkeninin yanında teorik olarak ekonomik büyümeyi doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemesi beklenen fiziki sermaye, beşerî sermaye, toplam faktör verimliliği, işgücü maliyeti, döviz kuru ve hükümet harcamaları faktörleri de modele eklenmiştir.

Dengesiz panel veri analiz prosedürü izlenerek elde edilen sonuçlar, geleneksel teorik yaklaşımların aksine, doğal kaynak zenginliğinin ekonomik büyümeyi anlamlı bir biçimde olumsuz etkilediğini göstermiştir. Diğer bulgular, fiziki sermaye, toplam faktör verimliliği ve işgücü maliyeti göstergelerinin anlamlı bir biçimde ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini gösterirken döviz kuru ve hükümet harcamalarının ekonomik büyümeyi artırma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır. Beşerî sermaye ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

Genel bulgular, özellikle kaynak zengini olarak adlandırılan ülkeler için bu kaynak zenginliğinin neden olabileceği olumsuz etkileri geliştirebilecek mekanizmaları önlemek için etkin politikaların ve iyi yönetim uygulamaların önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler

Ekonomik büyüme, Doğal kaynak zenginliği, Kaynak laneti, Dış ticaret

ABSTRACT
MASTER'S THESIS

**THE RELATIONSHIP BETWEEN NATURAL RESOURCE ABUNDANCE
AND ECONOMIC GROWTH:A MULTICOUNTY AND COMPARATIVE
ANALYSIS**

AKTEKİN, Emine Dilara
Department of Economics
Supervisor: Assoc. Prof. Mehmet DEMİRAL
December 2019, 104 pages

In this thesis the relationship between natural resource abundance and economic growth was investigated using a dataset of 13 countries (Ecuador, Egypt, Indonesia, Iran, Iraq, Kazakhstan, Malaysia, Mexico, Nigeria, Peru, Russia, Ukraine, and Venezuela) covering 1981-2016 period. In addition to the resource abundance proxy, other variables such as physical capital, human capital, total factor productivity, labor cost, exchange rate, and government expenditures that are theoretically expected to affect the economic growth directly or indirectly.

Results obtained from the unbalanced panel data analysis procedure reveal that, in contradistinction to the traditional theoretical approaches, natural resource abundance significantly affects the economic growth negatively. Other findings show that the indicators of physical capital, total factor productivity, and labor cost have negative impacts on economic growth whereas exchange rate and government expenditures variables tend to stimulate the economic growth. There is no significant relationship found between human capital and economic growth.

Overall evidence underlines the importance of efficient policies and good governance practices for especially so-called resource-rich countries in order to hinder the mechanisms through those negative impacts of this natural resource abundance can arise.

Keywords

Economic Growth, Natural Resource Abundance, Resource Curse, Foreign Trade

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
TABLolar LİSTESİ.....	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ	vii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. ÇALIŞMANIN AMACI	1
1.2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ	2
1.3. SINIRLAMALAR	2
1.4. TANIMLAR	3

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME VE DIŞ TİCARET İLİŞKİSİ

2.1. EKONOMİK BÜYÜME	4
2.2. EKONOMİK BÜYÜME TEORİLERİ.....	6
2.2.1. Klasik Büyüme Teorisi	6
2.2.2. Keynesyen Büyüme Modeli.....	12
2.2.3. Neo-Klasik Model.....	15
2.2.4. İçsel Büyüme Teorisi	17
2.3. DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ.....	17
2.3.1. İthal İkameci Büyüme.....	19
2.3.2. İhracata Yönelik Büyüme	21
2.3.3. Dış Ticaretin Yapısal Sorunları	23
2.4. DIŞ TİCARET POLİTİKASI VE BÜYÜME İLİŞKİSİ	24
2.4.1. Yoksullaştırıcı Büyüme (Immiserizing Growth)	24
2.4.2. Dış Ticaret Haddi ve Singer-Prebisch Tezi	26
2.4.3. Yoksulluk Kısır Döngüsü	26

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞAL KAYNAK ZENGİNLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME

3.1. DOĞAL KAYNAK ZENGİNLİĞİ VE EKONOMİK ETKİLERİ	28
3.2. DOĞAL KAYNAK ZENGİNLİKLERİNİN YANSIMALARI.....	32
3.2.1. Olumlu Etkiler	32

3.2.2. Olumsuz Etkiler: Kaynak Laneti	33
3.2.2.1. Asimetrik Bilgiye Dayalı Eksik Uzmanlaşma	39
3.2.2.2. Hollanda Hastalığı	40
3.2.2.3. Gelir Oynaklığı (Volatilité)	51
3.2.2.4. Rant Kollama	53
3.2.2.5. Aşırı Bağlılık	54
3.2.2.6. Eğitimin Düşüklüğü	55
3.2.2.7. Yolsuzluk	56
3.2.2.8. Kötü Kurumsallaşma ve Yönetişim Göstergeleri	58
3.2.3. Kaynakların Laneti Olgusunun Etkilerine Yönelik Çözüm Önerileri	60

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞAL KAYNAK ZENGİNLİĞİNİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ:

ÇOK ÜLKELİ BİR PANEL VERİ ANALİZİ

4.1. LİTERATÜR GELİŞİMİ	63
4.2. VERİ SETİ, DEĞİŞKEN AÇIKLAMALARI VE KAYNAKLAR	66
4.3. PANEL VERİ ANALİZİ	69
4.4. MODEL BELİRLEME	73
4.5. AMPİRİK BULGULAR	78
4.6. PANEL BİRİM KÖK TESTİ	79
4.7. PANEL REGRESYON MODELİ TAHMİN SONUÇLARI	81
4.8. AMPİRİK BULGULAR	83

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

KAYNAKÇA	88
ÖZGEÇMİŞ	104

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Kaynak talihsizliği ve hollanda hastalığı karşılaştırması	51
Tablo 2: Kullanılan değişkenler, açıklamaları ve veri kaynakları	66
Tablo 3: Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler	79
Tablo 4: Değişkenler arasındaki korelasyon matrisi.....	79
Tablo 5: Panel birim kök test sonuçları	80
Tablo 6: Bağımlı değişken: kişi başına reel GSYH- KBRGSYH.....	81
Tablo 7: Tahmin modeli belirleme testleri.....	82
Tablo 8: Regresyon modelinin sabit etkiler modeli ile tahmin sonuçları	83

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Kurlar yoluyla nispi fiyat değişimlerinin etkileri.....	43
Şekil 2: Doğal kaynak zenginliği ve büyüme.....	44
Şekil 3: Doğal kaynak zenginliği ile imalat sanayi	45

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Petrol, doğal gaz, mineraller gibi kaynak donanımına sahip ülkelerin, kaynak bakımından fakir ülkelere göre daha zengin ve avantajlı olduğu kabul edilmektedir. Ancak, zengin doğal kaynak donanımına sahip ülkelerinin büyük bir çoğunluğu kaynak fakiri ülkelere göre daha kötü bir performans sergilemektedir. Kaynak zenginliklerinin yarattığı bu belirsizlik iktisat literatüründe iki farklı şekilde ifade edilmektedir. İlk yaklaşımda kaynak zenginliklerinin ülke zenginliğini ve ekonomik büyümesini artırdığı varsayımı altında “kaynak nimeti” olarak, ikinci yaklaşımda ise kaynak zenginliklerinin ülkeleri olumsuz yönde etkilediği ve ekonomik büyümeyi yavaşlattığı varsayımı altında “kaynak laneti (kaynak talihsizliği)” şeklinde ifade edilmektedir.

Doğal kaynak zenginliklerinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği ülkeler, kaynak gelirlerini eğitim, arge ve teknolojik yenilikler gibi gelişmeyi destekleyecek alanlara yaptıkları yatırımlar ile gerçekleştirmektedirler. Ancak bu durumun aksine kaynaklarını yatırım yerine tüketim alanlarına aktaran ülkeler bu doğal sermayeden olumsuz şekilde etkilenmektedirler. Dolayısıyla doğal kaynak zenginlikleri ülkelerin kaynakları değerlendirme ve kullanım şekillerine göre ülkeler üzerinde etkiler yaratmaktadır.

1.1. ÇALIŞMANIN AMACI

Bu çalışmanın temel amacı, petrol bolluğu başta olmak üzere doğal kaynak donanımı bakımından zengin 13 ülke için Doğal kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme ilişkisini ortaya koyarak, bu ülkelerin kaynak zenginliklerinden nasıl etkilendiğini araştırmaktır. Bu amaçla öncelikle Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme arasındaki ilişki, yapılmış olan çalışmalar da özetlenerek teorik olarak ortaya konulmuş, daha sonra 1981-2016 dönemine ilişkin 13 ülke için doğal kaynak zenginliğinin ekonomik büyüme ile olan ilişkisi çok ülkeli ve karşılaştırmalı istatistiksel yöntemlerden biri olan panel veri analiz yardımıyla araştırılması amaçlanmıştır.

1.2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ

Zengin doğal kaynak donanımlarına sahip ülkelerde bu doğal sermaye ekonomik gelişmeyi ve büyümeyi teşvik etmektedir. Ancak doğal kaynak zenginliklerinin olumlu etkilerinin aksine olumsuz etkiler yarattığı da ifade edilmektedir. Dolayısıyla doğal kaynak zenginliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin kesin olarak belirlenememesi iktisat literatüründe belirsizlikler yaratmakta ve kaynak donanımlarının olumlu ve olumsuz etkiler bakımından iki sınıfa ayrılmasına neden olmaktadır.

Çalışmada, özellikle kullanılan yöntem bakımından, incelenen ülkeler ve incelenen dönem bakımından diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Çalışmadan elde edilen bulgu ve sonuçların literatüre sağlayacağı katkılar önemini göstermektedir.

1.3. SINIRLAMALAR

Bu çalışmada kullanılan yöntem ve örnekleme kullanılan ülkelere kaynaklı bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Çalışmanın örneklemini petrol bolluğu başta olmak üzere doğal kaynak donanımı bakımından zengin gelişmekte olan 13 ülke oluşturmaktadır. Bu ülkeler veri kısıtı altında seçilmesi nedeniyle bulguların örneklem özelliklerinden kaynaklı kısıtlı olması araştırmanın sınırlamaları arasında gösterilmektedir. Dolayısıyla çalışma değerlendirilirken seçilen veri ve örneklemelerin sınırlı olabileceğine dikkat edilmelidir.

Araştırmanın birinci bölümünde ekonomik büyüme ve dış ticaret ilişkisi incelenecektir. Araştırmanın ikinci bölümünde, doğal kaynak zenginliği ve ekonomik büyüme olgusuna dair yaklaşımlar değerlendirilerek, bu iki olgu arasındaki etkiler incelenecektir. Araştırmanın son bölümünde ise, petrol bolluğu başta olmak üzere doğal kaynak donanımı bakımından zengin gelişmekte olan 13 ülke için ekonometrik bir model oluşturularak uygulamalı bir şekilde, doğal kaynak zenginliğinin ülkeleri nasıl etkilediği incelenecektir.

1.4. TANIMLAR

Araştırmada ifade edilen ana tema ve bulgular tespit edilecek ve bu çerçevede kullanılacak tanımlamalar ve ifadeler araştırmanın içerisinde alana uygun terimler ile açıklanacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME VE DIŞ TİCARET İLİŞKİSİ

2.1. EKONOMİK BÜYÜME

Bir ülkenin sahip olduğu mal ve hizmet kapasitesindeki ya da tüketim düzeyinde meydana gelen artışlar ekonomik büyüme olarak tanımlanmaktadır (Czech, 2000: 4). Ekonomik büyüme, aynı zamanda ülke gelirindeki artışların ve kişi başına düşen reel gayri safi yurt içi hasılanın zamana bağlı olarak yükselmesi ile birlikte üretim hacminde genişlemeye neden olan çok yönlü bir olgu olarak da tanımlanabilir (Kuznets, 1967: 170-171; Krugman ve Wells, 2013: 31). İktisat tarihinin ilk dönemlerinden günümüze kadar iktisatçılar ekonomik büyüme olgusunun sürecini ve dinamiklerini açıklamaya çalışmasına karşın “Ekonomik büyüme ekonomistlerin en iyi korunan sırrıdır” (Yeldan, 2011: 3).

Ekonomik büyüme olgusu, ekonominin arz yönünü ilgilendiren üretim kapasitesinde artışlar ve ürün çeşitliliği sağlayan uzun vadeli tüm artışları kapsamaktadır. Ekonomik büyüme oranlarındaki artışlar, ülkelerde yoğun nüfus artışları, sektörler arasında yapısal dönüşümler ve gelir artışları gibi hem olumlu hem de olumsuz etkilere neden olmaktadır (Kuznets, 1973: 247-249). Büyüme olgusu, bir ülkenin üretim olanaklarında meydana gelen yükselişler olarak belirtilmesinden dolayı ülkelerin bir önceki döneme göre daha fazla mal ve hizmet üretebilmesi (üretim kapasitesini artırması) yani ürünlerini hem nitelik hem de nicelik bakımından iyileştirmesi gerekmektedir (Yılmaz ve Akıncı, 2012: 4). Ancak ekonomiler büyüme oranları bakımından birbirlerinden farklılaşmaktadır. Bu farklılıklar üretim imkanları eğrisindeki değişimlere göre yorumlanmaktadır. Üretim imkanları eğrisi, “bir ekonomideki üretim kapasitesi ve teknoloji durağan iken üretim faktörlerinin tam ve etkin kullanımıyla gerçekleştirilebilecek en yüksek mal ve hizmet bileşimlerini gösteren noktaların geometrik yeri” olarak ifade edilmektedir (Taban, 2014: 5). Ekonomik büyüme ülkenin üretim imkanları eğrisinin sağa doğru kayması yani üretimin genişlemesi ile gerçekleştirilmektedir (Parasız, 2008: 10). Ülkenin sahip olduğu sınırlı kaynak miktarının zaman içinde artması, teknolojik gelişmelerin sağlanması ve yapısal iyileşmelerin meydana gelmesi üretim imkanları eğrisinin sağa doğru kaymasının göstergeleri arasında sıralanmaktadır (Tutar vd., 2006: 286). Bu durum ülkedeki ekonomik büyüme oranlarının önceki yıla oranla yükseldiğini

gösterirken, tersi ise ekonomik büyüme oranlarının azaldığını göstermektedir (Parasız, 2008: 10).

Ekonomik büyüme olgusunun devamı niteliğinde kabul edilen sürdürülebilir büyüme kavramı, sermaye stokunun istikrarlı bir biçimde sağlandığı ve ekonomik dengelerin geçerli olduğu büyüme olarak tanımlanmaktadır (Uysal, 2013: 115-116). Bu olgu, doğal kaynaklar, teknolojik gelişmeler, fiziksel ve beşeri sermaye gibi faktörlerin gelecek kuşakların kullanımına aktarılmasını sağlamayı hedeflemektedir. Sürdürülebilir büyümenin sağlanabilmesi için ülkelerde makroekonomik istikrarın, yapısal yeniliklerin, teknolojik gelişmelerin ve iyi yönetim unsurlarının bulunması gerekmektedir (Gürlük,2010:88). Ayrıca ülkelerde sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanmasında başarılı bir sanayileşme yapısının önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir (Demiral vd., 2016: 87).

Bir ülkenin ekonomik açıdan büyümesi ve sürdürülebilir büyüme oranlarına sahip olmasının iki koşul ile gerçekleştiği ifade edilmektedir. İlki, kaynakların tam istihdam koşulları altında verimli ve etkin bir şekilde kullanılması iken, ikincisi tam istihdam şartları altında kullanılan kaynak miktarına yenilerinin eklenmesi neticesinde üretimin yapılmasıdır. Bu şartların geçerli olduğu ekonomilerde, büyümenin gerçekleşmesi ile birlikte ülkelerin refah düzeyinde artışlar ve kaynak bakımından gelişmeler meydana gelmektedir. Fakat bu büyüme olgusu, ülkelerin nitel değişiklikleri yerine daha çok nicel değişikliklerinde gelişmelere yol açmaktadır. Dolayısıyla ülkelerin ekonomik anlamda büyümeleri üretim hacminin genişlemesi, verimlilik artışları, kaynak çeşitliliğinin artması ve büyümenin sürdürülebilir olması ile ilişkilendirilmektedir (Taban, 2014: 3). Ülkelerin potansiyel olarak büyüme oranlarına sahip olması için kişi başına düşen katma değer oranlarının artırılması ön koşuldur. Haliyle bu amacın gerçekleşmesi; sermaye birikiminin artması, toplam verimlilik artışının sağlanması, teknolojik yeniliklere ulaşılması ve sermaye-piyasaların geliştirilmesi gibi faktörlere dayandırılmaktadır (Barro, 1996: 1; Yıldız, 2015: 157).

Ülkelerin ekonomik düzeyleri birbirlerinden farklı bir boyutta yer almaktadır. Bu durum ülkelerin sahip olduğu farklı kaynak türleri, teknoloji düzeyleri, sosyo-ekonomik yapıları gibi unsurların değişiklik göstermesine yani ekonomik büyüme üzerinde rol oynayan faktörlerin ülkeden ülkeye farklılaşmasına dayandırılmaktadır (Kibritçioğlu, 1998: 207). Ülkeler arasındaki büyüme farklılıkları 18. ve 19. yüzyıllara kadar küçük farklılıklar göstermektedir. Ancak 18. ve 19. yüzyıldan sonra ülkeler arasındaki büyüme farklılıkları artmış ve ülkelerin ekonomik büyüme oranları

birbirlerinden daha belirgin olarak farklılaşmıştır. Bu farklılıkların belirlenmesinde ülkelerin sahip olduğu üretim yapısının yanı sıra demografik yapı, sosyal ve kurumsal yapısına kadar birçok faktör önemli bir rol oynamaktadır (Acemoğlu, 2012: 545-546).

Ülkelerin ekonomik büyüme oranlarının belirlenmesinde birçok farklı unsur kullanılmaktadır. Tarihin ilk dönemlerinden günümüze kadar değişime uğrayan ekonomik büyüme unsurları, doğal kaynak artışlarına, teknolojik yeniliklere, bilgi gelişimine kadar birçok farklı faktöre dayandırılmaktadır. Bu faktörlerin ortaya çıkmasında etkili olan iktisat okulları ve iktisadi düşünürler, ülkelerin ekonomik büyümesini farklı şekilde tanımlamış ve farklı unsurların etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Bazı iktisat okulları toprağı, değerli madenleri, ihracatı ön planda tutarken bazı iktisat okulları teknolojiyi, bilgiyi ve işbölümünü ön plana çıkarmışlardır. İktisat okulları gelişmişliği farklı faktörler aracılığıyla ifade etseler bile ekonomik büyümeyi üretim faktörüne dayandırmışlardır. Dolayısıyla ülkelerin büyümesi için üretim faktörlerini iyileştirmeli ve en üst düzeye çıkarmaları gerekmektedir (Yılmaz ve Akıncı, 2012: 2).

2.2. EKONOMİK BÜYÜME TEORİLERİ

Ekonomik büyüme teorileri tarihsel olarak çok eski dönemlere dayandırılmaktadır. Rostow büyüme teorisinin temellerini Adam Smith ve David Hume'a dayandırırken, bazı iktisatçılar Ricardo'nun 1817 yılında geliştirdiğı Klasik Büyüme Teorisi'ne dayandırmaktadır. Dolayısıyla ekonomik büyümenin temellerinin Klasik büyüme teorisi ile başladığı ve zamanla teorilerin değişime uğrayarak farklı modellerin ortaya çıkmasına neden olduğu ifade edilmektedir (Parasız, 2008: 77).

2.2.1. Klasik Büyüme Teorisi

Klasik iktisat teorisi, Fizyokratların "*laisser-faire*" ilkesinden etkilen ve tarihsel olarak 1770'lere dayandırılan ilk sistematik iktisat ekolü olarak kabul edilmektedir (Kazgan, 2011: 69). Klasikler, ekonomik büyümenin temel unsurlarını farklı yaklaşımlara dayandırmasına karşın, büyümenin kaynağının sermaye birikimi olduğuna ilişkin ortak bir görüşü kabul etmişlerdir (Yıldırım,2011:258). Klasik teori, ülkelerin ekonomik büyüme oranlarını artırmak ve sürekli kılmak için ileri sürülen 18. ve 19. yüzyılda yaşamış Adam Smith, David Ricardo ve Thomas Malthus gibi klasik

iktisatçıların büyümeye dair görüşlerini temel alan bir iktisat okuludur (Barro ve Sala-i Martin, 2004: 16).

Klasik iktisat teorisi, ekonomik olarak serbest politikalar ve rekabet koşullarını mümkün kılan arz yönlü bir teori olarak ifade edilmektedir (Kazgan, 2011: 71). Klasik iktisat teorisi kendisinden önce geçerli olan Merkantilist düşünce varsayımlarını eleştirmiş ve bu düşünce sistemine karşı tepki olarak doğmuştur. Merkantilistler devletin piyasaya müdahale etmesi gerektiğini görüşünü kabul ederken, Klasikler, Merkantilistlerin aksine devlet müdahalesinin problemlere yol açtığını ileri sürmüş ve liberal piyasa ekonomisinin geçerli olması gerektiğini savunmuşlardır. Dolayısıyla devlet müdahalesi Klasik ve Merkantilist görüş arasındaki temel fark olarak gösterilmektedir (Yasa, 2017: 285).

Adam Smith, Thomas Malthus, David Ricardo, Baptiste Say ve Stuart Mill klasik iktisat okulunun temelini oluşturan önemli bilim insanları arasında gösterilmektedir. Klasik iktisat teorisini savunan bu iktisatçıların görüşleri arasında farklılıklar olduğu kadar benzerlikler de bulunmaktadır. Bu benzerlikler arasında büyüme yapısının büyüme ve durgunluk evresi olmak üzere iki evrede gerçekleştiği görüşü yer almaktadır. Büyüme evresi, nüfus artışları, yatırım oranlarındaki iyileşmeler ve diğer unsurlarda gerçekleşen artışlar neticesinde üretimin artması olarak ifade edilmektedir. Bu evre genellikle ülkelerde ücretlerin yükselmesine, kar oranlarının artmasına ve fiyatlar genel seviyesinin yükselmesine sebebiyet vermektedir. Tüm bu artışlar ise, büyüme aşamasının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ekonomilerde artan ücret düzeyi nüfus artış oranlarının yükselmesine neden olur. Bu durumda ise nüfus artışları emek arzını teşkil etmesi bakımından emek arzında bir artışa yol açar. Emek arzındaki artış, ücretlerin düşmesine, kar marjlarının düşmesine ve yatırımların azalmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla ülkelerin bu olumsuzluklar karşısında yeni yatırım yerine eski yatırımların devam ettirilmesine sebebiyet vermektedir. Tüm bu gelişmeler ise durgunluk aşamasını gerçekleştirir (Daşdemir, 2008: 70).

Klasik büyüme modeli bazı varsayımlara dayandırılmaktadır. Bu varsayımlar aşağıda sıralanmaktadır (Daşdemir, 2008: 70-71):

- i. Mal ve faktör piyasalarında tam istihdam koşullarının ve tam rekabet koşullarının geçerli olduğu kabul edilmektedir (Yıldırım, 2011: 259).
- ii. Devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlı olduğu kabul edilir.

- iii. Klasik teoride Mahreçler kanunu olarak da ifade edilen Say Kanununun geçerli olduğu kabul edilmektedir (Güngör, 2006).
- iv. Malthus'un nüfus politikasının geçerliliği dikkate alınmaktadır.

Klasik iktisadın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith, ekonomik büyüme konusunu inceleyen ilk iktisatçılar arasında gösterilmektedir (Yüksel ve Saridoğan, 2011: 200). Adam Smith, Merkantilist dönemde müdahaleci ticaret politikalarının geçerli olmasını eleştirerek bu müdahalelerin milletlerin zenginleşebilmelerinin önünde engel teşkil ettiğini ifade etmiştir. Smith, ülkelerin zenginleşmelerini bireysel özgürlük unsuruna ve liberal ekonomi çerçevesine dayandırmıştır. Smith'e göre ülkelerin zenginliğe ulaşabilmeleri için bireylerin ekonomik bakımdan serbest ve özgür bırakılmaları gerekmektedir (Demiral, 2016: 16).

Klasik liberal düşüncenin, Adam Smith'in 1776 yılında yayımladığı ünlü çalışması "Ulusların Zenginliği" adlı eseri ile başladığı kabul edilmektedir (Ersoy, 2015: 240). Adam Smith, "Ulusların Zenginliği" adlı eserinde bireylerin birbirlerine ihtiyaç duyduğunu ve zenginlik için bireyler arasındaki işbölümü, uzmanlaşma ve bölüşüm konularının artırılması gerektiğini ileri sürmektedir. Smith, ekonomik bakımdan büyümenin iş bölümü ve sermaye birikimi ile gerçekleşeceğini savunmaktadır. İş bölümündeki artışlar, emek verimliliğinin artmasına, üretim kapasitesinin genişlemesine, işgücünde uzmanlaşma seviyesinin yükselmesine ve sermaye stokunun artmasına yol açmaktadır. Bu etkiler doğrultusunda ülkenin hem refah düzeyi yükselirken hem de ulusal milli geliri artmaktadır. Adam Smith toplumların zenginleşmesini emek faktörüne dayandırmakta ve bu faktörün mübadele etme gücünün etkisiyle ortaya çıktığını savunmaktadır. Mübadele etme gücü ise, bireysel menfaatler ve rekabet etme eğilimleri ile ortaya çıkmaktadır. Mübadele etme gücü, piyasa ölçeğine göre değişim göstermektedir. Dolayısıyla piyasa küçüldükçe işbölümü azalmakta, piyasa büyüdüğü işbölümü artmaktadır. Smith bu durumu paranın mübadele aracı olarak kullanılmasına dayandırmaktadır (Taban, 2014: 53-54).

Adam Smith, liberal piyasa koşulları çerçevesinde ekonominin kendiliğinden dengeye ulaşacağını ve bu piyasa dengesinin "görünmez el" ilkesi ile gerçekleşeceği görüşünü savunmaktadır. Bu görüşün temel hedefleri arasında, piyasa koşullarının sağlanması ile birlikte özellikle serbest piyasa koşullarının sağlanması, iş bölümü, tasarrufların ve yatırımların artması, dış ticaretin gelişmesi gibi unsurlar gösterilmektedir (Güngör, 2006). Smith gibi Klasik iktisatçılar, ekonominin kendi

kendini düzelten mekanizmalara sahip olmasından ve kaynak tahsisini bozmasından dolayı devlet müdahalesine karşı çıkmışlardır. Ekonomiler, piyasa ekonomisi (arz-talep) ile dengeye geleceği için devletin güvenlik, sağlık, eğitim ve altyapı gibi görevleri üstlenmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Klasik büyüme teorisi aynı zamanda ekonomiyi kendi haline bırakma ve serbest ekonomi politikasının temelini atmıştır (Erol, 1992: 146-147; Gürak, 2016: 56-58). Klasik teorinin devlet müdahalesine karşı çıkmasının bir diğer nedeni ise, devletin ekonomiye müdahale etmesi durumunda masraflar ve ülkenin giderleri artmaktadır. Dolayısıyla bu masraflar ülke vatandaşlarına vergi olarak geri dönmekte ve yatırımların azalmasına neden olmaktadır (Ersoy, 2015: 233).

Klasik teori, liberal politikalar ve rekabet koşulları varsayımına dayandırılmasından dolayı dış ticaret alanında liberalizm ilkesini kabul etmiştir. Bu durumu Adam Smith dış ticarete uzmanlaşma ve uluslararası ticaret varsayımları altında ifade ettiği “Mutlak Üstünlük Teorisi” ile açıklamıştır. Mutlak Üstünlük Teorisi, homojen emek maliyeti varsayımı altında, iki ülkenin avantajlı olduğu mal üretiminde uzmanlaşıp, yüksek maliyetle ürettiği malı ithal etmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200). Haliyle ülkeler karşılıklı ticaret ilişkisi ile uluslararası avantajlara ve ekonomik bakımdan zenginliklere sahip olması amaçlanmaktadır (Topuz ve Coşkun, 2018: 674).

Smith, büyümenin sürekli ve sınırsız bir şekilde gerçekleşmediğini ve bir üst sınırının olduğunu savunmaktadır. Ekonomiler için büyüme ve durgunluk aşaması şeklinde gerçekleşen bir büyüme modelinin geçerli olduğunu ifade etmiştir. Ekonomik büyüme modeline göre, ekonomi zenginliğin üst sınırı olan tam zenginlik aşamasına kadar büyüme gösterecek ve o aşamadan sonra durağan durum aşaması başlayacaktır (Taban, 2014: 56). Smith, durağan durum aşamasında ülkelerin zenginliklerini kaybetmediklerini ve zenginliklerinde bir azalma meydana gelmediğini savunmaktadır (Ünsal, 2007: 47).

Klasik büyümenin ortaya çıkmasında çok sayıda düşünürün katkıları bulunmasına karşın, modelin oluşmasına yönelik en büyük katkıyı David Ricardo'nun yaptığı varsayıldığı için model genellikle Ricardo Modeli olarak ifade edilmektedir. David Ricardo, Adam Smith'ten sonra ekonomi ve politika üzerine çalışmalar yapmış ve 1817 yılında “Politik İktisadın ve Vergilendirmenin Prensipleri” adlı eserini yayımlamıştır. Ricardo eserinde değer kuramı, ücret, değiş-tokuş ilişkileri, dış ticaret ve büyüme konularına ait görüşlerini bir arada birleştirmiştir (Gürak, 2016: 59).

Ricardo, Adam Smith'in ileri sürdüğü değer emek tarafından yaratıldığı görüşünü genişleterek, tüm zamanlarda değer faktörünün oluşmasında emek unsurunun etkili olduğunu savunmuş ve bu teorinin "emek-değer teorisi" olarak ifade edilmesini sağlamıştır. Ricardo'ya göre bir malın değerinin belirlenmesi, o malı üretmek için kullanılan nispi emek miktarı ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla Ricardo değer kavramında emeği ana unsur olarak ifade ederken, sermayeyi emeğin verimliliğinin artmasında rol oynayan ve emeğin gelişimini sağlayan üretim faktörü olarak değerlendirmektedir (Aydın ve Aydınlar, 2011: 2).

Ricardo, Adam Smith'in dış ticarete öne sürdüğü Mutlak Üstünlük Teorisinin serbest dış ticaretin nasıl gerçekleşeceğini açıklama konusunda yetersiz kalması sonucunda hem eksikliği gidermek hem de dış ticaretin gelişimini devam ettirmek için Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisini geliştirmiştir. Bu teori, bir ülkenin diğer ülkeden, birden fazla mal üretiminde daha verimli olması halinde hangi malın üretimini oransal olarak daha düşük maliyetle gerçekleştirebiliyorsa o malın üretiminde uzmanlaşması gerektiğini ileri sürmektedir. Söz konusu bu ticaret teorisinin ülkelerde uzmanlaşma ve oransal olarak üstünlük sağlaması ile birlikte dış ticaret ve büyümeyi de olumlu etkileyeceğini ifade etmiştir (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200).

Mutlak Üstünlük Teorisi ve Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi, ülkelerin emek verimliliğinde meydana gelen farklarından dolayı ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Haliyle bu iki teorinin temel amacı emek verimliliğini ve dış ticareti artırmakla birlikte, ülkelerin ekonomik açıdan büyümesini ve zenginleşmesini sağlamaktır (Topuz ve Çoşkun, 2018: 674).

Ricardo'nun Büyüme Modelinin varsayımları maddeler halinde sıralanmıştır (Taban, 2014: 64-65):

- i. Ekonominin devamlı olarak tam istihdam ve tam rekabet koşulları varsayımı altında gerçekleştiği kabul edilir.
- ii. Ücretler kısa dönemde işgücü arz ve talebi tarafından belirlenirken, uzun dönemde sabit bir seviyede kalmaktadır.
- iii. Malthus'un nüfus politikalarının geçerli olduğu kabul edilmektedir.
- iv. Modelde emek ve sermaye olmak üzere iki üretim faktörü kullanılmaktadır.

- v. Sanayide “artan verimler yasası” kabul edilmektedir. Ancak tarım ve genel ekonomide “azalan verimler yasası” kabul edilmektedir (Gürak, 2016: 62).
- vi. Say Kanununun geçerli olduğu kabul edilir.

Ricardo, Smith’in büyüme modeline benzer biçimde bir büyüme modeli geliştirmiştir. İki modelin de iki aşamalı (büyüme ve durgunluk aşamaları) gerçekleşmesi modeller arası benzerlik olduğunu göstermektedir. Ricardo’nun geliştirdiği büyüme modelinde yatırımlar büyümeyi belirleyen ve etkileyen en temel faktörü olarak ifade edilmektedir. Büyüme aşamasında, yatırım oranlarının yükselmesi, üretimin artmasına neden olmaktadır. Üretimdeki artışları, yatırım oranlarının yükselmesi, işgücü verimliliğinin ve toprak verimliliğinin artması belirlemektedir. Haliyle tüm bu artışlar ve gelişmeler ekonominin olumlu yönde etkilenmesine ve ülkelerin kısa vadede büyüme eğilimi göstermesine neden olmaktadır. Bu olumlu gelişmeler ülke nüfusunun ve toplam çıktı düzeyinin yükselmesine neden olurken, kar oranlarının düşmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla bu durum kar oranlarının azalmasına, yatırım ve tasarruf oranlarının olumsuz etkilenmesine yol açacaktır. Tüm bu etkiler ülkelerin olumsuz sonuçlar ile karşılaşmasına ve ekonominin durgunluk aşamasına girmesine sebep olacaktır (Taban, 2014: 66-67).

Adam Smith ve David Ricardo’dan sonra Klasik iktisat teorisine büyük katkıları bulunan Robert Malthus’un 1798 yılında yayımladığı “Essays on the Principle of Population” adlı eseri ile önemli katkılar sağladığı ifade edilmiştir. Malthus’un yayımladığı bu eser nüfus konusu inceleyen ilk eser olarak ifade edilmektedir (Güneş, 2009: 127). Malthus eserinde, nüfus artışlarının zenginliği artıracığını savunmaktadır. Ancak nüfus artışlarının sürekli olmasından dolayı kaynak yetersizliği problemi ortaya çıkacak ve buna bağlı olarak ülkelerin refah düzeylerinde ve zenginlik oranlarında düşüş görülecektir (Malthus ve Pullen, 1989: 13). Haliyle tüm bu etkiler uzun vadede ülkelerin gıda azlığından dolayı tedarik sorunu ile karşılaşmasına, savaşların ve hastalıkların artmasına yol açacaktır. Malthus gıda tedarikinin nüfus oranlarının altında kalmasını “Azalan Verimler Yasası” ile ilişkilendirmektedir. Ayrıca Malthus, nüfus artışının ücreti etkilediğini ve reel ücret oranlarının yükselmesine neden olduğunu savunmaktadır. Ücret oranlarında meydana gelen bu artışların ücretin asgari geçim seviyesine düşmesine ve ekonominin asgari ücret düzeyi ile sınırlandırılmasına yol açacaktır. Haliyle tüm bu durumlar durgunluk dönemine neden olacaktır. Durgunluk

aşamasında yatırımlar, emek arzı, ekonomik büyüme oranları ve nüfus artışları olumsuz yönde etkilenmektedir (Güneş, 2009: 134).

2.2.2. Keynesyen Büyüme Modeli

İktisadi dalgalanmaların geçici olduğu, ekonominin daima tam istihdam düzeyinde dengede bulunduğu ve ekonomiye devlet müdahalesinin faydasız olduğu görüşlerinin geçerli olduğu Klasik iktisat teorisi, iki dünya savaşı ve 1929'da başlayan büyük dünya bunalımını tam manasıyla açıklamakta yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla bu durum Klasik görüşün temelinden sarsılmasına neden olmuştur (Fisunoğlu ve Tan, 2009: 32).

Klasik model varsayımlarına yönelik en ağır eleştiri Keynes tarafından yapılmıştır. Keynes, Klasik teorinin varsayımlarının geçersiz olduğunu kabul etmekle birlikte ekonomileri makro temeller üzerine dayandırmaktadır. Keynes, 1936 yılında yayımladığı “İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi” adlı kitabı ile Klasik görüşten farklı yeni bir iktisat teorisi üzerine çalışmalar yapmıştır (Taban, 2014: 83).

Arz yönlü iktisat teorisinin aksine talep yönlü bir iktisat modeli olarak geliştirilen Keynesyen iktisat, ekonomide etkin bir kaynak kullanımını sağlamak, düzenli bir gelir tahsisi sağlamak, işsizlik sorununu ortadan kaldırmak amacıyla ortaya atılmıştır. Bu iktisadi düşünce, devlet müdahalesinin ekonomileri yönlendirdiği için olumlu etkiler yarattığını savunmakta ve Klasik görüşün aksine devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiği görüşünü kabul etmektedir. Keynes 1936 yılında yayınladığı eseri ile talep yönlü iktisatın gelişimini sağlamıştır. Keynes'in “İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi” adlı çalışması klasik iktisadi düşüncenin varsayımlarını şu açılardan eleştirmiştir (Aktan, 2004: 11-14):

i. Klasik iktisat teorisinin temel varsayımlarından biri olarak ifade edilen tam istihdam dengesinin piyasalar için geçerli olmasının mümkün olmadığını savunmaktadır. Klasikler arz koşullarını temel aldıkları görüş çerçevesinde tam istihdam dengesini savunurken, Keynes, ekonomilerde talep koşullarının geçerli olduğunu savunmaktadır. Bu kapsamda talebin etkili olduğu ekonomilerde tam istihdam düzeyinin sağlanmasının imkansız olduğunu ancak özel bir durum olarak gerçekleşebileceğini ileri sürmektedir. Keynes'e göre toplam arz ve toplam talebin belirleyici rol oynadığı ekonomilerde arz ve talepte meydana gelebilecek problemlerin sonucunda ekonomilerin kendiliğinden düzene girmesinin mümkün olmadığını ileri

sürmektedir. Dolayısıyla ekonomide meydana gelebilecek sorunlar karşısında devletin önlemler alması gerektiği ve piyasalar üzerinde yönlendirici rol oynaması gerektiği ifade edilmektedir (Taban, 2014: 83).

ii. Keynesyen görüş, tam istihdamı ve fiyat istikrarını hedefleyen bir devlet müdahalesinin olması gerektiğini savunmaktadır. Devlet müdahalesinin yönlendirici etkisi ile ekonomilerde ortaya çıkan eksik istihdam, düşük kapasite üretimi gibi olumsuzlukları gidermenin tek yolu olduğunu savunmaktadır. Keynes, devlet müdahalesinin önemli olduğunu ve klasik teoride geçerli olan “Görünmez El” olgusunun ekonomilerin tam istihdam düzeyine ulaşmasında etkili olmadığını ileri sürmektedir.

iii. Klasik iktisatçılardan J.B.Say’ın ifade ettiği ‘her arz kendi talebini yaratır’ şeklinde ifade edilen Piyasalar Kanunu Keynes tarafından eleştirilmiş ve gerçek yaşama uygun olmadığı ifade edilmiştir. Keynes, piyasaların toplam talep tarafından belirlendiğini ve toplam arzın toplam talebin bir fonksiyonu olduğunu savunmaktadır. Keynes, Klasiklerde geçerli olan Piyasa Kanunu görüşünün aksine talep faktörünün arzı belirleyebileceğini savunmaktadır (Aydın,2013: 83).

Keynes, makro iktisat teorisini inceleyen ve temellerini ortaya koyan ilk iktisatçı olarak kabul edilmektedir. Klasik iktisadın mikro temeller üzerine odaklanması ve ekonomideki sorunlar karşısında yetersiz kalması karşısında Keynes makro iktisat kuramının temellerini oluşturmuştur. Keynes, Klasik görüşlerin temeli olarak gösterilen arz kavramının aksine talep kavramının önemine dikkat çekmiş ve talebin ekonomileri daha çok etkilediğini savunmuştur. Arzın oluşmasında talep unsurunun etkili olduğunu savunan Keynes, arz miktarının belirlenmesinde efektif talebin rol oynadığını savunmaktadır. Efektif talep, “müteşebbislerin mal veya hizmet alabilmek için yeterli miktarda kullanıma hazır gelire veya cari istihdam seviyesinde mal ve hizmetten faydalanmak için yeterli oranda hasılaya sahip olmak durumu” olarak tanımlanmaktadır. Keynes uzun vadede klasik ve neo-klasik görüşün varsayımı olan toplam talep ve toplam arzın dengede olmasını şu sözleri ile eleştirmiştir: “Uzun vadede hepimiz ölüyüz” (Kılınçoğlu ve Özçelik, 2016: 11; Aktan, 2004: 13-14). Bu iktisadi düşünce, efektif talebin yatırım-tüketim, istihdam ve tasarruf düzeylerine göre belirlendiğini savunmakta ve makro ekonomik dengenin sağlanmasında bu talep unsuru büyük bir rol oynamaktadır (Aydın, 2013: 82-84; Aktan, 2004: 14).

Keynes, ekonomiler için doğrudan bir büyüme modeli belirlememiştir. Keynes’in kesin bir büyüme modeli ifade etmemesinin amacı, piyasa ekonomilerinin

bozulmasına neden olan durgunluk ve işsizlik gibi iki büyük sorunun giderilmesini ve ekonomide bozucu etkiler yaratan olumsuzlukların ortadan kaldırılmasını sağlamaktır. Dolayısıyla Keynes piyasada ortaya çıkan sorunları gidermek için bir büyüme kuramı geliştirmiş ve bu kuramın istihdam düzeyi çerçevesinde belirleneceğini ileri sürmüştür. Bu kurama göre ekonomiler için, toplam arz fonksiyonu, tüketim ve yatırım miktarı önemli bir rol oynamaktadır (Gürak, 2016: 68-69).

Keynes'in büyüme konusunun statik bir analiz içeriğine sahip olması birçok eleştirilere neden olmuştur. Harrod ve Domar ayrı ayrı geliştirdikleri modelde Keynes'in statik görüşlerini dinamik görüşlerle değiştirmişlerdir. Harrod ve Domar modern açıdan büyüme kuramının gelişmesine katkı sağlayan ve Keynes modelinin kısa dönemli olmasına karşın uzun dönemli dengeli bir büyüme modeli geliştiren iktisatçılardır (Sato, 1964: 380; Yılmaz, 2005: 66). Harrod ve Domar iki farklı büyüme modeli geliştirmelerine karşın bu modellerin büyük oranda benzerlik göstermesinden dolayı Harrod-Domar modeli adı altında tek bir model olarak ifade edilmektedir. Bu iki ayrı modelin yatırımları temel alması en önemli benzerliklerini ifade etmektedir. Modellerin birbirinden farklılaşmasında ise, Harrod modelinde hızlandırıcı prensibi/katsayı temel bir unsur olarak kullanılırken; Domar modelinde çarpan mekanizması/katsayı temel bir unsur olarak kullanılmaktadır (Taban, 2014: 93).

Harrod-Domar Modelinin varsayımları maddeler halinde ifade edilmektedir (Gürak, 2016: 71):

- i. Üretim ve tüketim bakımından tek ürün varsayımına dayandırılmaktadır.
- ii. Emek ve sermaye olarak iki üretim faktörü kullanılmaktadır.
- iii. Ölçeğe göre sabit getiri varsayımının geçerli olduğu kabul edilir.
- iv. Ülkede teknolojik yenilik ve nitelikli işgücünün olmadığı kabul edilir.

Harrod- Domar büyüme modeli diğer büyüme modellerinden birçok yönden farklılıklar göstermektedir. Diğer büyüme modellerinde geçerli olan unsurlar (işgücü verimliliği, teknolojik gelişmeler vb.) bu büyüme modelinde dikkate alınmamaktadır. Bu yönü ile eleştirilen büyüme modelinin, gelişmiş ülkeler için daha uygulanabilir bir model olduğu öne sürülmüştür. Ayrıca bu büyüme modeli, teoride büyümeyi sistematik hale getiren ilk iktisadi model olarak kabul edilmektedir (Yılmaz, 2005: 65-66).

2.2.3. Neo-Klasik Model

Neo-klasik iktisat, klasik iktisadın görüşlerinde bazı değişiklikler uygulayarak gelişmiş yeni bir iktisat ekolüdür. Neo-klasik iktisat kavramı ilk kez Veblen'in "Preconceptions of Economic Science III" adlı makalesinde geçmektedir (Bilir, 2018: 661-662). Bu iktisat teorisi, klasik düşüncenin varsayımlarını temel alan ve klasik düşünceyi canlandırmayı amaçlayan bir iktisat teorisi olarak kabul edilmektedir. Neo-klasik iktisat, klasik iktisat kuramının devamı niteliğinde düşünülmesine karşın klasik iktisat anlayışının devamı niteliğinde olmadığına dair birçok farklılıklar bulunmaktadır (Lawson, 2013: 948).

Neo-klasik görüş, mikro temelli ekonomi kuramı bakımından Klasikleri benimsemesine karşın makroekonomik analizler açısından Keynes'in kavramlarından etkilenmiştir. Bu durum Klasik iktisat ve Neo-klasik iktisatın temel farklılığı olarak kabul edilmektedir (Birok ve Gencer, 2014:269). Bu iki iktisat kuramının farklılıkların aksine birbirinin devamı niteliğinde olduğu ve benzer görüşlerin yer aldığı birçok iktisatçı tarafından kabul edilmektedir. Neo-klasik iktisatçılar, Klasik iktisadın temel göstergeleri olarak ifade edilen rasyonel birey, mikro analiz gibi unsurları kabul etmişler ve Klasik iktisadın eksik kaldığı sorunlarını çözüme kavuşturmuşlardır. Böylece Neo-klasik iktisatçılar, Klasiklerin devamı niteliğinde kabul edilen yeni bir iktisat sisteminin kurulmasını sağlamışlardır. Neo-klasikler, rasyonellik, statik denge analiz yapısı ve matematiksel bir yöntem üzerine geliştirilmiştir. Neo-klasik iktisatçılar, mikro temellerin ülkelerin gelişmesinde ve büyümesinde daha etkili olduğu görüşünü kabul etmektedirler. Bu iktisat teorisinin bir diğer ilkesi olarak gösterilen rasyonellik olgusu, karar verme aşamasında önemli bir rol üstlenmektedir. Söz konusu karar aşamasında, ülkelerin faydasının en üst düzeyde yer alması gerektiği ve piyasalara faydasının olması gerektiği bu iktisadi düşüncenin temel varsayımlarından birisini oluşturmaktadır (Tezel, 1995: 238-241).

Neo-klasik modelde birey ve fayda odaklı matematiksel analiz yönteminin geçerli olduğu kabul edilir. Bu model, sadece kişisel çıkarı temel alan, her zaman denge eğiliminin olduğu kapalı bir analiz modeli olarak literatürde bulunmaktadır. Bu iktisat teorisinin bir diğer özelliği olarak ise, evrensel süreç ve toplumsal gerçeklik dikkate alınmamaktadır (Bilir, 2018: 667).

Neo-klasik büyüme teorisi, ekonomik büyümenin teknolojik gelişmeler, tasarruf, yatırım ve nüfus artışı faktörleri çerçevesinde belirlendiğini ifade etmektedir.

Bu büyüme teorisi, Solow ve Swan'ın katkılarıyla gelişmiş bir büyüme modeli olarak kabul edilmektedir (Parasız, 2008: 131). Neo-klasik büyüme teorisi ilk olarak Solow ve Swan'ın önemli katkıları çerçevesinde geliştirilmiştir. Modele daha çok Solow tarafından katkı sağlandığı için bu büyüme modeli Solow Model'i olarak da ifade edilmektedir. Bu büyüme modeli, ülkedeki teknolojik gelişmelerin, sermaye stokunun ve işgücünde artışların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini belirlemek ve birbirlerini nasıl etkilediğini belirlemek amacı ile geliştirilmiştir (Taban, 2014:109). Harrod- Domar modeli ile benzerlikleri bulunan Solow Modelinin farklılıkları da bulunmaktadır. Harrod-Domar modelinde işgücü ve sermayenin birbirini tamamlayan parçalar olduğu varsayımı geçerlidir. Fakat Solow, işgücünü dışsal bir unsur olarak değerlendirmektedir. Sözkonusu sermaye ve işgücü kavramları bu iki iktisat modeli arasındaki temel farklılığı oluşturmaktadır (Yılmaz, 2005: 66).

Neo-klasik büyüme modelinin varsayımları maddeler halinde sıralanmıştır (Atamtürk, 2007: 91) :

- i. Nüfus büyümesinin, ekonomik değişkenlerden bağımsız olarak modele dahil edildiği kabul edilmektedir.
- ii. Üretim faktörleri için ölçüğe göre azalan getirinin geçerli olduğu kabul edilirken, üretim fonksiyonlarında sabit getiri varsayımı kabul edilir.
- iii. Ekonominin dışa kapalı olduğu ve devletin müdahalesinin sınırlı olması gerektiği varsayılır.
- iv. Model homojen çıktı, sermaye ve işçi varsayımlarına çerçevesinde geliştirilmektedir (Gürak, 2016: 80).
- v. Teknolojinin dışsal olduğu kabul edilir.
- vi. Tasarruf artışlarının durağan büyüme hızı üzerinde etkisinin olmadığı varsayılmaktadır.

Neo-klasik yaklaşım, Klasik dönem varsayımlarının yeni koşullara uyum sağlayamaması sonucunda geliştirilmiş bir teori olarak literatürde yer almaktadır. Bu teori teknolojinin dışsal kabul edilmesi, azalan verimler yasasının geçerli olması ve üretim fonksiyonu için sabit getiri varsayımlarına dayandırılması ve yetersiz kalmasından dolayı içsel büyüme teorisi tarafından eleştirilmiştir (Atamtürk, 2007: 91).

2.2.4. İçsel Büyüme Teorisi

Solow (1956), Swan (1956) ve Denison (1961)'un yaptıkları çalışmalar ile büyük katkı sağladığı neo-klasik büyüme teorisi Cass (1965) ve Koopmans (1965) tarafından da geliştirilmiştir (Ehrlich, 1990: 1-2). Ancak bu modelin yetersiz kalması yeni bir büyüme teorisinin yani içsel büyüme teorisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İçsel büyüme teorisi, Romer ve Lucas'ın çalışmaları ile geliştirilmiştir (Pack, 1994: 55).

İçsel büyüme teorisi, ekonomik büyümenin belirlenmesinde içsel faktörlerin etkili olduğunu savunmasından dolayı Neo-klasik teoriden farklılaşmaktadır. Bu büyüme modelinde nüfus artışı, beşeri sermaye ve teknolojik yeniliklerin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir (Özel, 2012: 68).

İçsel Büyüme Modelinin varsayımları maddeler halinde sıralanmıştır (Gürak, 2016: 96-99):

- i. Dışsallıkların verimlilik üzerinde önemli bir rol oynadığı kabul edilir.
- ii. İçsel büyüme modelinin, teknolojik gelişme, bilgi ve beşeri sermaye çerçevesinde geliştirildiği kabul edilir.
- iii. Ekonomik büyümenin, Ar-Ge, eğitim gibi sosyal altyapılar ile desteklenmesinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkileyeceği varsayımı kabul edilir.
- iv. Eksik rekabet piyasalarının, piyasa modeline dahil edilmesi gerektiği varsayımı kabul edilir.

2.3. DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Bir ülkede ortaya çıkan milli gelirin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan gelirin kişi başına düşen miktarının olumlu yönde zamanla artması ekonomik büyüme olarak adlandırılmaktadır (Uysal, 2013: 111). Her ne kadar uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki Merkantilist döneme dayandırılrsa bile bu iki kavram arasındaki temel korelasyon uluslararası ticaret teorileri doğrultusunda belirlenmiştir. Bu ticaret teorilerin öncüleri Adam Smith ve David Ricardo bu iki olgu arasındaki temel ilişkinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Aslan ve Topçu, 2018: 120-121).

Ekonomik büyüme olgusu iktisat biliminin doğuşundan bu zamana kadar tartışmalı bir konu olarak ifade edilmektedir. Büyüme olgusu üzerine tartışmalar, büyümenin nasıl sürekli olacağı ve kaynaklarının neler olduğu soruları üzerine yoğunlaşmaktadır. Büyümenin kaynakları arasında gösterilen dış ticaret kavramı, Adam Smith ve Ricardo'nun teoremleriyle başlayıp, günümüze kadar uzanmaktadır. Söz konusu dış ticaret unsuru bir ülkenin ekonomik bakımdan büyümesinde, kalkınmasında ve özellikle küresel bir pazar yaratmasında belirleyici bir faktör olarak kabul edilmektedir (Lokhande, 2010: 33; Uçan ve Koçak, 2014: 51). Dış ticaret olgusunun ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkileri ülkelerin gelişimini ve büyümesini pozitif şekilde etkilemektedir. Dolayısıyla ülkeler bu olumlu yansımayı elde etmek için teşvik programları gibi çeşitli politikalar ile desteklenmiştir (Lokhande, 2010: 33; Kozak ve Sporek, 2014: 12-14). Böylece dış ticaret olgusunun gelişimi ekonomik büyüme üzerinde genellikle olumlu yönde etkiler yaratmaktadır (Dollar, 1992; Sachs ve Warner, 1995; Frankel ve Romer, 1999).

Dış ticaret, ihracat ve ithalat olmak üzere iki farklı şekilde gerçekleşmektedir. İthalata ve ihracata dayalı büyüme modeli olarak geliştirilen dış ticaret olgusunun büyüme üzerinde önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir. İhracata dayalı büyüme modeli, büyümenin ihracat üzerinde yoğunlaştığını ifade ederken, ithalata dayalı büyüme modelinin ise ithalat çerçevesinde geliştiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla ülkelerin uyguladıkları dış ticaret kuramları birbirinden farklılaşmasına karşın ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı amaçlamaları bakımından bu iki kuramın ortak hedefi olarak ifade edilmektedir (Yurdakul ve Aydın, 2018: 24).

Ülkeler kendi ihtiyaçlarını karşılamak için mal ve hizmete gereksinim duymaktadır. Ancak her ülkenin coğrafi konumu, sahip olduğu kaynaklar ve ekonomi düzeyi aynı olmadığı için her kaynağa sahip olması mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla ülkeler ihtiyaçlarını dış ticaret aracılığıyla karşılamaktadırlar. Bu yüzden dış ticaret ekonomik büyümenin temel göstergeleri arasında yer almaktadır. Dış ticaret ülke ekonomileri açısından ithalat ve ihracat olmak üzere iki kanala ayrılmaktadır. İthalat, yurtdışında üretilen mal ve hizmetlerin satın alınma durumu olarak ifade edilirken; ihracat, bir ülkede üretilen malların dış piyasalarda satılması yani dışa yönelim olarak ifade edilmektedir (Saçık, 2009: 163-164; Özcan ve Özçelebi, 2013: 1-3).

2.3.1. İthal İkameci Büyüme

İthal ikameci sanayileşme, yurt dışında üretilen malların yurt içinde üretilmesini amaçlayan bir politika olarak literatürde yer almaktadır. Genellikle az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin benimsedikleri bu politika, tüketim malları, ara mallar ve yatırım mallarını yurt içi piyasalarda üretmeyi hedefleyen stratejidir. Bu hedef doğrultusunda ülkeler yerli sanayi sektörünün gelişmesi ve dış etkilerden uzak tutulması amacıyla ithalata koyulan yasaklar (kota kısıtlamaları, gümrük vergileri ve tarifeler) ile içsel üretimi korumaktadır. İthal ikameci sanayileşme politikası genellikle iki aşamada meydana gelmektedir. Birinci aşamada, tüketim mallarının, ikinci aşamada ise ara ve yatırım mallarının yurt içi üretime geçilmesi ile gerçekleşmektedir (Egeli,2001:150).

İthal ikamecilik ile ihracata dayalı büyüme politikaların birbirlerinin tam tersi olduğunu söyleyen iktisatçıların aksine bu iki politikanın birbirinin devamı niteliğinde olduğunu ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır. Sanayileşme açısından benimsenen bu iki strateji arasında benzerlikler olduğu kadar farklılıklar da bulunmaktadır. Bu iki politika arasındaki temel farklılık ise, ithal ikameci politikada yerli sanayinin korunması için ithalatın kısıtlandırılması amaçlanırken, ihracata dayalı politikalar daha liberal ve ülkelerin ihracatını artırmasını amaçlamaktadır (Saçık, 2009: 163-164). İhracata dayalı büyüme modeline göre ekonomik büyümenin gerçekleşebilmesi için ihracat artışlarının olması gerektiği fakat ithal ikameci anlayışa göre tam tersi düşüncenin varsayılması gerektiği iki büyüme tezi arasındaki temel farkı oluşturmaktadır (Bilgin ve Şahbaz, 2009: 178-179). Söz konusu stratejilerin amaçladığı benzerlikler arasında; ödemeler dengesinde meydana gelen açıklarının azaltılması, yüksek istihdam düzeyi ve yeni iş sahalarının oluşturulması, ekonomik büyümenin ve sanayileşmenin gerçekleştirilmesi yer almaktadır (Saçık, 2009:163-164).

İthal ikameci büyüme politikalarının hedeflediği genel amaçlar aşağıdaki gibi ifade edilebilir (Egeli, 2001: 151):

- i. Gelişmekte olan ekonomilerde çoğunlukla ilksel üretim (tarım) yapılmaktadır. Gelişmekte olan bu ülkeler sanayileşme ve kalkınma amaçlarını gerçekleştirmek için ithalat yerine yerli sanayinin gelişmesini ve ülkelerinin sanayileşmesini amaçlamaktadır.

- ii. İthal ikameci politikalar, ulusal ekonominin gelişmesini sağlayacak ve dışa bağımlılığı azaltacaktır. Dolayısıyla, bu politikayı benimseyen ülkeler dış etkenlerin olumsuzluklarından (dış borç, cari açık gibi sorunlardan) zarar görmeyecektir.
- iii. İthal ikameci politikalar ile ülkelerin kalkınması desteklenecek ve ülkelerin döviz tasarrufu sağlamalarına imkan sağlanacaktır. Bu politikalar sayesinde ödemeler dengesi dengelenecek ve dışa açık problemler ortadan kaldırılabilir.
- iv. İthalata dayalı büyüme politikasının uygulanması ile ülkelerin yerli üretiminin korunması amaçlanmaktadır.
- v. İlksel ürünler ve hammaddelerde dünya talebinin fiyat ve gelir esnekliğinin düşük olması, bu tarz ürünleri ihraç eden ülkelerin ihracat oranlarının artmamasına neden olmaktadır. Bu ülkelerin ihracat oranlarını artırmak için politikalarını değiştirmeleri gerekmektedir.
- vi. İthal ikameci politikalar yerli üretimi teşvik ettiği için, bu politikayı benimseyen ülkelerde sanayi üretiminde, sermaye birikiminde ve yurtiçi talep hacminde artışlara neden olacaktır. Ayrıca bu politikalar yeni istihdam imkanlarına neden olacak ve ilksel sektörde çalışan gizli işsizler için olumlu etkiler yaratacaktır.

Bu amaçlar doğrultusunda ithal ikameci politikaların ülke ekonomileri üzerinde olumlu yönde etkiler yaratması beklenmektedir. Fakat bu politikaların olumlu etkilerinin aksine ülke ekonomisini olumsuz yönde etkileyeceğini savunan birçok iktisatçı bulunmaktadır. Kaynakların etkin kullanılmaması, kaynak israflarının artması, ülkelerin dışa bağımlılığının artması, istihdam oranlarının azalması, ithalatı engellemek amacıyla hükümetlerin ülkelerde aşırı değerli kur stratejileri benimsemeleri ve aşırı korumacı bir sistem belirlemesinden dolayı bu politikalar bazı iktisatçılar tarafından başarısız olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, ülke ekonomileri bakımından ithal ikameci politikalar yerine ihracata dayalı politikaların kabul edilmesinin daha olumlu sonuçlar yaratacağı ifade edilmektedir (Saçık, 2009: 164-165).

2.3.2. İhracata Yönelik Büyüme

Gelişmekte olan ülkelerin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tamamına yakını dış ticarete ithal ikameci büyüme politikalarını kabul etmiştir. Genellikle dışa açık politikalar benimseyen ülkelerin ithal ikameci stratejiler ile sanayileşme ve büyüme hızlarının artması, döviz tasarrufunun yükselmesi, ülkelerin gelişme düzeylerinin ve refah düzeylerinin artması gibi olumlu etkiler yaratması amaçlanmaktadır. Fakat ithal ikameci politikalar beklenen etkilerin aksine ülke ekonomilerinin dış piyasalardan uzaklaşmasına ve döviz darlığı gibi olumsuz etkilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ayrıca bu olumsuzluklar dışında ödemeler bilançosunda meydana gelen cari açık, enflasyon gibi olumsuzluklar ithal ikameci politikaların sürdürülebilirliğinin önünde engel oluşturmuş ve bu ülkelerde yapısal değişiklikler yapılmasına neden olmuştur. Bu durum içe dönük sanayileşmenin yerini, dışa dönük ihracata dayalı büyüme politikalarının almasına neden olmuştur (Değer vd., 2008: 2).

Ticaret teorileri arasında yer alan ihracata dayalı büyüme modeli, dış ticaret politikalarının avantajlarını bir nedensellik ilişkisi içinde tanımlamaktadır. Bu nedenselliğin temel değişkinleri arasında ekonomik büyüme ve dış ticaret kuramı yer almaktadır. Bu iki kuram arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olması ülkelerin gelişmesinde ve kalkınmasında büyük rol oynamaktadır. Bu durumu 1960'lı yıllardan beri dışa dönük ticaret politikaları uygulayan Asya Kaplanları'nın (Hong Kong, Kore, Singapur ve Tayvan) büyük başarılar elde etmesi kanıtlamaktadır. Fakat Asya Kaplanlarının aksine dışa kapalı ticaret politikası olarak kabul edilen ithalata dayalı büyüme modelini benimseyen Hindistan, Latin Amerika gibi ülkeler birçok dezavantaj ve başarısız sonuçlar ile karşılaşmıştır. Dolayısıyla ithal ikameci politikaların ekonomiler için bozucu etkiler yarattığı ve büyümeyi yavaşlattığı ifade edilmektedir (Awokuse, 2008: 163).

Ekonomi deneyimleri, ihracata dayalı politikaların ihracat artışlarına neden olmasından ve daha liberal politikalar benimsemesinden dolayı ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceğini göstermektedir. Ülkelerin kaynak dağılımında etkinliğin artması, verimliliğin artması, döviz kurlarında ayarlamalar yapılabilmesi ve teknolojik yeniliklerin sermayeyi oluşumunu desteklemesi ve istihdam oranlarının artması bu politikanın olumlu etkileri arasında gösterilmektedir (Küçükaksoy vd., 2015:692). Ayrıca bu politikalar, ihracatın genişlemesi ile ülkelerin dış piyasalarda rekabet gücünün artmasına neden olmaktadır (Özcan ve Özçelebi, 2013: 2-3). Dolayısıyla

ihracata dayalı büyüme politikaları, ülkeler arası dengelerin sağlanmasında ve ekonomik büyüme üzerinde aracı bir rol üstlenmektedir. Bu politikayı benimseyen ülkelerin temel amacı, kaynak dağılımını en optimal şekilde gerçekleştirmesi sonucunda ekonomik büyüme üzerinde başarılı sonuçlar elde etmektir. Bu amaçlar dışında, dışa dönük politikaların faydalı dışsallıklar yaratması, ülkelerin diğer alanlar üzerinde de olumlu sonuçlar elde etmesine neden olmaktadır (Feder, 1983: 59-60).

Dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki bazı kanallar ile tanımlanmaktadır (Berg ve Kruger, 2003:6):

- i. Gelişmekte olan ülkelerde ithalata konu olan sermaye mallarının yatırım verimliliği üzerinde artışlara neden olmaktadır.
- ii. Vasıfsız iş gücüne sahip ülkelerde, karşılaştırmalı üstünlüklerden yararlanılması neticesinde sermaye daha yüksek oranda reel getiri elde etmektedir.
- iii. Bir ve/veya ikinci maddede yer alan durumlar neticesinde cezbedilen yüksek yurtiçi tasarruf ve/veya yabancı sermaye giriş oranları daha yüksek bir düzeye erişmektedir.
- iv. Ticari açılma ile ilişkili olarak ortaya çıkan kısa vadeli büyümeden kaynaklanan içsel büyüme etkileri daha hızlı artışa neden olmaktadır.
- v. Dışa açık bir ekonomi var ise, ekonomik büyümeyi artırıcı diğer ekonomik politikaların uygulanması için hükümetler üzerinde yönetim disiplini oluşturulmaktadır.
- vi. Ticari kısıtlamalar sonucunda ortaya çıkan rant kollama faaliyetlerinin azalması öngörülmektedir.
- vii. Ticari açıklığın yarattığı yenilikler ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.

İhracata yönelik politikaların etkileri ülke ekonomilerini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebilmektedir. Ülkeler üzerinde büyümenin ve gelişimlerin hızlanmasına sebep olan ihracat olgusu, büyümenin motoru olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla dışa dönük bu politikaların hacminin genişlemesi sonucunda dış ticaret dengesi olumlu yönde etkilenmekte ve aynı zamanda ihracatta yaşanan mevcut artışlar ekonomik büyümenin artmasına neden olmaktadır (Bal vd., 2016: 311-312). İhracatın ekonomik büyüme üzerindeki önemli etkileri şu şekilde ifade edilmektedir (Aktaş, 2009: 35-36) :

- i. İhracat, ülkelerin uluslararası piyasalarda rekabet gücünün artmasına neden olmaktadır. Özellikle uluslararası piyasada rekabet, kaynak dağıtımı, yönetimin gelişmesi ve piyasaya güvenin artmasına katkı sağlar.
- ii. Dış ticaret verimlilik ile beraber teknolojilerin gelişmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla bu olumlu gelişmeler ekonomik büyüme oranlarını da artırmaktadır.
- iii. İhracat olgusu ülkenin rekabet avantajlarından faydalanmasını mümkün kılmaktadır. Ayrıca ülke içinde veya dışında birçok avantaja imkan sağlamaktadır.
- iv. İç pazar açısından küçük olan ekonomilerin ihracat ile genişlemesine ve ekonomik üretiminin artmasına katkı sağlar.
- v. İhracatın ülkedeki döviz girdisini artırarak dış ödemelerde baskının azalmasına imkan sağlar.

2.3.3. Dış Ticaretin Yapısal Sorunları

Ülkeler sahip oldukları kaynak miktarı, kaynak türü, coğrafi konum ve gelişmişlik düzeyleri gibi faktörler açısından birbirlerinden farklılaşmaktadır. Bu farklılıkların ortadan kaldırılmasında ve ülkelerin birbirlerine yaklaşmasında dış ticaret büyük bir önem taşımaktadır. İthalat ve ihracat ile gerçekleştirilen dış ticaret olgusu ülkelerin küreselleşmesinin en temel şekli olarak ifade edilmektedir (Geçer, 2017: 81-82). Ülkelerin uluslararası ticaret ile ilgilenmeleri iki farklı nedene dayandırılmaktadır. İlk neden olarak ülkelerin doğal kaynaklar ve diğer zenginlikler açısından birbirlerinden farklı olmaları ve ülkelerinde her türlü zenginliğin bulunmaması ekonomilerin ticarete yönelmesini teşvik etmektedir. Dolayısıyla ülkeler ticaret ile farklı kaynaklara ve zenginliklere ulaşabilmektedir. İkinci neden ise, ülkeler üretim kapasitesini genişletmek, ürün çeşitliliğini artırmak ve diğer ülke kaynaklarından daha çok faydalanmak için ticarete yönelmektedirler (Krugman ve Obstfeld, 2003: 10).

Dış ticaret ülkeler için olumlu etkiler yaratmasına karşın olumsuz etkiler de yaratmaktadır. Özellikle ülkelerdeki ithalat ve ihracat faktörlerinin farklılaşması bu olumsuzlukların temel nedeni olarak gösterilmektedir (Şerefli, 2016: 136-137). Bu olumsuz etkilerin arasında dış ticaret açığı ve dış ticarete dalgalanmalar ülkelerin

karşılaştıkları en temel sorunlar arasında yer almaktadır. Dış ticaret açığı, ‘ithalat ile ihracat arasındaki olumsuz fark’ şeklinde ifade edilmektedir. Dış ticaret açığının ortaya çıkmasında, ülkelerin yerli sanayi ve üretimlerinin olmaması ve ülke içinde kullanılan ürünlerin dış ülkelere temin edilmesi temel belirleyiciler arasında yer almaktadır (Geçer, 2017: 81-82). Dış ticaretin neden olduğu diğer önemli etken ise dış ticarete dalgalanmadır. İthalat ve ihracatta yaşanan dış ticaret dalgalanması en fazla reel kur oranlarını etkilemektedir. Dolayısıyla dış ticarete meydana gelen dalgalanmalar ekonomiler üzerinde bozucu etkiler yaratmaktadır (Karagöz ve Doğan, 2005: 222-223).

2.4. DIŞ TİCARET POLİTİKASI VE BÜYÜME İLİŞKİSİ

Dış ticaret ve büyüme arasındaki pozitif ampirik bulgulara rağmen (Balassa, 1978; Michaely, 1977) dış ticaretin büyüme üzerine olumsuz etkileri de yine ilgili literatürde dikkat çekmektedir. Dış ticarete eleştirel bakış açısından büyüme üzerine olumsuz etkileri üzerine yapılan eleştirileri Bhagwati'nin yoksullaştırıcı büyüme, Singer-Prebisch Tezi, Ragnar Nurkse tarafından ortaya konulan Yoksulluk Kısır Döngüsü ile açıklamak mümkündür (Demiral, 2016:124-125).

2.4.1. Yoksullaştırıcı Büyüme (Immiserizing Growth)

Dış ticaretin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği ve ülkelerin gelişmesine katkı sağladığı ifade edilmektedir. Bu duruma dayanak olarak, dış ticaretin ülkeleri geliştirmesi, liberal politikaların büyüme hızını yükseltmesi, üretimin ve verimliliğin artması gibi gerekçeler öne sürülmüştür. Fakat 1894 yılında Edgeworth dış ticaretin büyümeyi olumsuz yönde etkilediğini ileri sürmüş ve ekonomik büyümenin dış ticaret hadlerini bozmasından dolayı olumsuz etkiler yaratacağını ifade etmiştir. Edgeworth (1894)'dan daha sonra Bhagwati (1958) ve Johnson (1967) dış ticaretin ekonomik büyüme üzerinde olumsuzluklar yarattığını ortaya koymuştur. Bhagwati (1958), dış ticaret hadlerinde meydana gelen bozulmanın büyüme ve refah düzeyleri üzerinde olumsuz etkiler yaratmasını yoksullaştırıcı büyüme hipotezi olarak tanımlamıştır (Erk vd., 1999: 2). Bhagwati yoksullaştırıcı büyüme hipotezini olumsuzluklara ve bozulmalara dayandırmaktadır (Bhagwati, 1958: 201). Fakat Bhagwati'nin aksine yoksullaştırıcı büyüme hipotezinin sadece bozulmalar sonucunda

ortaya çıkmayacağını, bozulma etkisinin bulunmaması durumunda da bu hipotezin ortaya çıkabileceği ifade edilmektedir (Erk vd., 1999: 2).

Ticaret ve büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen neo-klasik modelde iktisatçı Bhagwati'nin "yoksullaştıran büyüme" hipotezi bulunmaktadır. Yoksullaştıran büyüme, ülkelerde teknolojik gelişmelerin neden olduğu ekonomik büyüme ile birlikte artan ulusal refahının ticaret hadlerinin bozulmasından dolayı olumsuz etkiler yaratması neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bu modelin temel göstergesi, ticaret hadlerinde meydana gelen bozulmaların ulus ekonomilerini bozucu ve negatif yönde etkilemesidir. Dolayısıyla bu olumsuz etkiler ve ticaret hadlerinde yaşanan değişim tüketim ve küresel refahta olumsuz sonuçlara neden olmaktadır (Jayme, 2001: 12). Bhagwati (1958)'nin tezine göre, büyümekte olan ülkeler ekonomik genişleme ile ulusal ekonomiye zarar verebilmektedirler. Ayrıca Bhagwati ticaret hadlerindeki bozulmanın reel geliri düşürdüğünü ve büyümeyi olumsuz yönde etkilediğini savunmaktadır (Bhagwati, 1958: 201).

Yoksullaştıran hipotez kuramının temellerini ileri süren Edgeworth'tan sonra yoksullaştıran büyüme kuramı iki farklı şekilde literatürde yer almaya başlamıştır. İlk hipotez Bhagwati (1958)'nin kuramıyken; ikincisi Johnson (1967)'a ait olan bir kuramdır (Erk vd., 1999: 3). Bhagwati (1958), ekonomik büyümenin dış ticareti olumsuz etkilediğini ve ticaret hadlerini bozduğunu savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre, ticaret hadlerindeki bozulma ülkenin reel gelirinde ve ithalat gelirin de azalmaya yol açmaktadır. Dolayısıyla ekonomik büyüme, ticarete bozulmalara yol açmakta ve büyümeyi yoksullaştırarak zayıflatmaktadır (Bhagwati, 1958: 201-202). İkinci yaklaşıma göre, Johnson (1967), verimli bir teknolojik uygulamaların ve üretim faktörlerinin ekonomik büyümeye katkı sağladığını savunmaktadır. Ancak sektörler arasında korumacı bir tavır izlenmesi yoksullaştıran büyümenin korunan sektöre kaymasına neden olmaktadır. Bu durum korunan sektör üzerindeki kaynak tahsisinin artmasına ve gelirlerin azalmasına sebep olmaktadır. Bu yaklaşımda sektörler arası dışlama olması ve tek bir sektör üzerinde yoğunlaşması ülkelerin olumsuz tutum sergilemelerine yol açmaktadır. Bhagwati'nin ve Johnson'un hipotezleri arasındaki ayrışma noktası, Bhagwati'nin hipotezinin bir bozulma sonucunda meydana gelmesiyken, Johnson'un hipotezinin korumacı bir sektör sonucunda meydana gelmesi temel farkı oluşturmaktadır (Johnson, 1967: 151-152).

2.4.2. Dış Ticaret Haddi ve Singer-Prebisch Tezi

Dış ticaret haddi kavramı, bir ülkenin belli bir dönem için dış ticaretinin etkisini belirlemek için kullanılmaktadır. Bu kavram, baz alınan yılı 100'e göre değerlendirerek bir ülkenin belirli bir dönem için dış ticaretinin etkilerini öğrenmek açısından önemlidir. Dış ticaret haddi değerlendirilen yıla göre 100'ün üzerinde olması ihracat fiyatlarının ithalata oranla daha yüksek olması sonucunda dış ticaretin ülke açısından olumlu geliştiğini; fakat dış ticaret hadlerinin değerlendirilen yıla göre 100'ün altında olması ise, ithalat fiyatlarının ihracat fiyatlarından yüksek olduğunu ve dış ticaretin ülkede olumsuz yönde geliştiğini göstermektedir. Dış ticaret hadleri, ülkelerin dış ticaretten nasıl etkilendiklerini öğrenebilmemizi sağlamaları bakımından önemli bir rol oynamaktadır (Hepaktan ve Karakayalı, 2009: 182).

Dışa açık bir ekonomide dış ticaret hadlerinin ülkeler üzerindeki etkileri iktisatçılar açısından tartışmalara neden olmaktadır. Özellikle az gelişmiş ülke ve gelişmekte olan ülkeler için dış ticaretin olumsuz etkileri olduğu ifade edilmektedir. Bu olumsuz etkiyi Hans Wolfgang Singer ve Raul Prebisch ülkelerin birincil malların üretimine zorlanmasına dayandırmaktadır. Singer ve Prebisch 1950 yılında yaptıkları ayrı iki çalışma ile ilksel malların mamul mallara göre nispi fiyatında azalmalar meydana geleceği ve bu durumun ülkelerin gelişmeleri önünde engel teşkil ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bu durum literatürde Singer-Prebisch Hipotezi olarak tanımlanmaktadır (Yamak ve Korkmaz, 2006: 129).

2.4.3. Yoksulluk Kısır Döngüsü

Yoksul ülkeler gelir düzeylerinin az olmasından dolayı fakirlik kısır döngüsü olarak da ifade edilen düşük gelir tuzağında bulunmaktadırlar. Düşük gelir tuzağı ülkelerde, tasarrufların ve yatırımların yeterli sermaye birikimi sağlamayacak düzeyde olması dolayısıyla sermaye kaynaklarının etkin olarak kullanılmamasına yol açmaktadır. Bu olumsuz etkiler ekonomik büyüme ve kalkınma oranlarının yavaşlaması, kişi başına düşen milli gelir oranlarının artmaması gibi birçok negatif sonuca neden olmaktadır. Tüm bu olumsuz etkiler ekonomik gelir düzeyinin kapalı bir çemberde kısıtlanmasına ve ülkelerin yoksullaşmasına yol açmaktadır (Altunç ve Almalı, 2016: 636). Ragnar Nurkse tarafından geliştirilen bu teori, 'kısır döngüler'e ve 'bir ülke fakir olduğu için fakirdir' görüşüne dayandırılmaktadır (Nurkse, 1952: 571).

Bu önerme ekonomik açıdan geri kalmış ya da az gelişmiş ülkelerin sermaye birikimi temelinde yaşadığı problemlerden dolayı ekonomiyi arz ve talep bakımından olumsuz etkilemesine dayandırılmaktadır. Ekonominin her iki cephesinde karşılaşılan bu sorunlar bir kısır döngünün ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Nurkse, 1952/2016).

Nurkse'nin kısır döngü kuramına göre çok sayıda kapalı çember kuramı kullanılmaktadır. Ancak bu kapalı çember kuramlarından en çok kullanılan şu şekildedir: “ Düşük gelir düzeyi-düşük tasarruf ve talep düzeyi- düşük yatırım düzeyi-yetersiz sermaye oluşumu- düşük verimlilik- düşük gelir düzeyi”. Bu şekilde ifade edilen kısır döngünün ülkelerin yoksulluktan kurtulma sürecinin önünde her zaman engellerin ortaya çıkması, ekonomilerin gelişme için izledikleri yolun her zaman başlangıç noktasına dönmesi yoksulluğun temel nedeni olarak ifade edilmektedir (Altunç ve Almalı, 2016: 636-637).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞAL KAYNAK ZENGİNLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME

3.1. DOĞAL KAYNAK ZENGİNLİĞİ VE EKONOMİK ETKİLERİ

Doğal kaynak zenginlikleri genellikle bir ülkenin nimeti ya da şansı olarak kabul edilmektedir. Tarıma uygun araziler, toprak verimliliği ve enerji kaynakları gibi doğada kendiliğinden bulunan ve ülkelerin gelişiminde etkili olduğu kabul edilen bu zenginliklerin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğine ilişkin açık bir paradoksa işaret etmektedir. Bu paradoks, doğal kaynaklar bakımından zengin olan ülkelerin bu doğal sermayesi, ekonomik gelişimlerini artırmak ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlamak için temel bir yol olarak kullanmalarından dolayı nimet olarak ifade edilmektedir. Doğal kaynak donanımlarının, gelişmekte olan ülkeler ve az gelişmiş ülkeler için endüstriyel kalkınmayı kolaylaştırması, pazar imkanı sağlaması ve yatırımları teşvik etme gibi olumlu etkiler yaratması beklenmektedir (Badeeb vd., 2017: 123). Ayrıca doğal kaynak donanımlarının ülkelerin yüksek sosyal göstergelere sahip olmasına imkan sağladığı ifade edilmektedir (Manzano ve Rigobon, 2001).

Zengin doğal kaynak donanımları özellikle yoksul ekonomilere üç büyük fayda sağlamaktadır. Birinci fayda olarak, kaynaklardan elde edilen gelir akışı daha yüksek düzeyde kamu ve özel tüketimi finanse ederek yaşam standartlarını ve refah düzeyini artırması beklenmektedir. İkincisi ise, doğal kaynaklardan elde edilen gelirin yüksek oranda yatırıma neden olması beklenmektedir. Son olarak ise, kaynak geliri genel olarak kamu sektörüne aktarıldığı için, kalkınmanın önündeki engelleri kaldırabilir (Badeeb vd., 2017: 124). Kaynak donanımlarının söz konusu bu durumlar dışında ekonomiye birçok fayda sağladığı ifade edilmektedir. Özellikle doğal kaynakların ülkeye giren döviz ve ihracatı artırması olumlu yansımalara örnek teşkil etmektedir. Döviz ve ihracatın artması beraberinde ülkelerin sanayileşme oranlarının artmasına, büyümenin ve refah düzeylerinin üst düzeylere ulaşmasına neden olmaktadır (Bal, 2011: 92).

Zengin doğal kaynaklara sahip olmanın, ülkelere olumlu etkilerinin aksine olumsuz etkiler yarattığı da ifade edilmektedir. Bu olumsuz etkiler özellikle kaynak zenginliğine sahip ülkelerin kaynak fakiri ülkelere göre daha yavaş büyüme gelişimi göstermeleri ile ortaya çıkmaktadır. Ülkelerin sahip olduğu bu doğal sermayenin olumsuz etkiler yaratması, kaynak gelirlerinin genellikle yanlış alanlara aktarılması ve

tek bir sektör üzerinde yoğunlaşmasına dayandırılmaktadır (Barbier, 2003: 254). Ayrıca bu kaynak zenginliklerinin uluslararası emtia piyasalarının değişen yapısından dolayı, ülkeler üzerinde olumsuz etkilerinin olduğu öne sürülmektedir (Singer, 1950; Prebisch, 1950; Ginsburg, 1957; Bhagwati, 1958; Sachs ve Warner, 1995). Doğal kaynak zenginlikleri ve ekonomik büyüme arasındaki bu belirsiz ilişki literatürde birçok tartışmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu tartışmalar, bir grup ekonomistin kaynak zenginliklerinin ülkeleri geliştirdiğini ve hızla ilerlemesine neden olduğunu savunurken, başka bir grup ekonomistin tam tersine ülkeleri fakirleştirdiğini ifade etmesinden kaynaklanmaktadır (Auty, 2000; Bal, 2011: 90). Bu belirsizlik paradigması örnekleri arasında, Japonya, Tayvan, Güney Kore gibi kaynak yoksunu ülkelerin, kaynak zengini Rusya gibi ülkelere daha ileri seviyede gelişme göstermeleri ve ekonomik açıdan daha iyi potansiyele sahip olmaları gösterilmektedir (Yardımcıoğlu ve Gülmez, 2013: 120).

Doğal kaynak donanımları, diğer donanımlar bakımından iki farklı yaklaşıma ayrılmaktadır. Birinci yaklaşımda, doğal kaynak zenginliklerinin oluşumu üretimin bir sonucu olmadığı için diğer ekonomik süreçlerden nispeten bağımsız olarak ortaya çıkmaktadır. İkinci yaklaşımdaki farklılık ise, doğal kaynak sektöründe istihdam oranlarının az olması ile ilişkilendirilmektedir (Badeeb vd., 2017: 124). Petrol ve doğal gaz gibi sektörler yenilenemeyen kaynak sektörleri olmasının yanı sıra sermaye yoğun sektörler arasında gösterilmektedir. Dolayısıyla bu sektörler daha az istihdam olanağı sağlamakta ve sunulan istihdam imkânlarının şartları işsizlerin yetenekleri ile uyuşmamaktadır. Kaynak sektörlerinin sadece petrol sektörü üzerine yoğunlaşması ülkelerin tarım ve imalat ihracatında rekabet gücünü kaybetmesine dolayısıyla ekonomik sektör çeşitliliğinin ve istihdam oranlarının azalmasına neden olmaktadır (Karl, 2007: 663). Tüm bu etkiler ülke işsizliğinin artmasına ve ülke niteliğinin bozulmasına sebebiyet vermektedir (Badeeb vd., 2017: 124). Bu durumu Humphreys vd. (2007:4) şu şekilde ifade etmektedir: “Doğal kaynaklar ekonomik açıdan daha az gelir kaynağı sağlamasına karşın, daha büyük bir varlık gibi görünürler.”

Günümüzde özellikle beşeri sermayenin ve teknolojik gelişmelerin önemli bir rolü olduğu ve temel üretim faktörleri arasında yer aldığı ifade edilmektedir. Ancak birçok ülkenin kaynak bağımlısı olmasından dolayı ekonomik büyüme ve kalkınma süreçleri üzerinde bu iki faktörün rol oynamadığı ileri sürülmektedir. Ülkelerin gelişimleri ve kalkınmaları için doğal kaynakların şart olmadığı, beşeri sermaye ve teknolojik gelişmelerin büyümeyi belirlediği ifade edilmesine karşın doğal kaynak

zengini birçok gelişmekte olan ülke halen kaynak donanımlarını temel girdi olarak kullanmaktadır. Bu durum doğal kaynakların yarattığı etkilerin kesin olarak tespit edilememesinden kaynaklanmaktadır (Demiral, 2016: 86). Bu belirsizlik hali altında zengin doğal kaynak donanımlarının ekonomik büyüme yi etkilemesi bakımından iki ayrı yaklaşım mevcuttur. Doğal kaynak zenginliklerinin nimet olarak ifade edildiği ilk yaklaşımda, doğal kaynaklar ülke ekonomilerinin teşvik edilmesinde, yatırımların artırılmasında ve teknolojik iyileşmelerin sağlanmasında temel unsur olarak kabul edilmektedir. Doğal kaynakların kabul edilen ilk yönüne göre, kaynak donanımına sahip ülkelerin hızlı büyüme ve gelişme göstermeleri beklenmektedir (Bal vd., 2015: 301). İkinci yaklaşımda ise, kaynakların negatif etkilere yol açması ve ülkelerin gelişimlerinde yavaşlamalara neden olmasından dolayı bir lanet olarak görülmektedir (Gylfason, 2001; Lederman ve Maloney, 2007). lkeler arasındaki tarihsel deneyim, kaynak kıtlığı yaşayan ekonomilerin, kaynak zengini ekonomilere göre daha ileri seviyede olmalarını ve büyüme açısından daha yüksek oranlara sahip olmalarını ikinci yaklaşım yani kaynak laneti paradoksu ile ifade etmektedir. Kaynak laneti paradoksu veya kaynak talihsizliği olarak tanımlanan bu olgu günümüze kadar geniş bir literatür oluşturmuştur (Sachs ve Warner, 1995; Leite ve Weidmann, 1999; Papyrakis ve Gerlagh, 2007; Lederman ve Maloney, 2007; Karl, 2007).

Kaynak talihsizliği tezi, doğal kaynak zengini ülkelerin kaynak fakiri ekonomilere göre daha kötü bir ekonomik büyüme gösterdiklerini ifade etmektedir (Stijns, 2005; Brunnschweiler, 2008; Frankel, 2010). Bu duruma, 17.yüzyılda kaynak fakiri Hollanda'nın kaynak zengini İspanya'yı; 19.ve 20. yüzyılda kaynak fakiri Japonya ve İsviçre'nin kaynak zengini Rusya'ya karşı büyüme ve gelişme açısından daha olumlu sonuçlar elde ettiği ve ülke standartlarının ve yaşam endekslerinin daha yüksek olması örnek olarak gösterilmektedir. Ayrıca Asya Kaplanları olarak ifade edilen ülkelerin kaynak fakiri olmasına rağmen dünyanın en gelişmiş ülkeleri arasında yer alması kaynak talihsizliğinin varlığını kanıtlamaktadır (Stijns, 2005: 107). Doğal kaynak bolluğunun GSYİH büyümesi üzerinde olumsuzluklar yaratması ve uluslararası ticarete azalmalara neden olması iki olgu arasındaki negatif ilişkiyi kanıtlar niteliktedir (Le Billon,2001:562).

Doğal kaynak donanımları, kaynak zenginliğine sahip fakir insanların yaşadığı ülkelerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Brunnschweiler, 2008: 399). Bu duruma en tipik örnek olarak Nijerya gösterilmektedir. Nijerya'nın zengin petrol ve doğalgaz yataklarına sahip olmasına karşın ülke halkının yaşam standartlarının çok düşük olması

ve nüfusun %70'inin günde 1 dolardan az gelire yaşamını sürdürmeye çalışması kaynakların bozucu etkiler yaratması durumunu kanıtlamaktadır. Halkın fakirlik çekmesinin ilk nedeni teknoloji ve sermayenin yetersiz olması iken; ikinci bir nedeni ise, ülkede gelir dağılımının eşit bir şekilde dağıtılmaması ve zenginliğin nüfusun %3-5 gibi bir kesimin elinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Kaynak zenginliğinin ülke fakirliğini artırması, doğal kaynak zenginliği ve ekonomik büyüme arasındaki negatif ilişkiyi kanıtlamaktadır (Beyaz ve Bakırtaş, 2017: 34).

Ülkelerin ekonomilerini şekillendiren petrol, doğalgaz gibi doğal kaynaklar küresel düzeyde dış ticaret (ithalat ve ihracat) dengelerini etkilemektedir. Uluslararası piyasalarda değerleri belirlenen enerji kaynakları ihracat ve ithalat ile ülkelerin ekonomik yapısını belirlemektedir. Doğal kaynakların özellikle petrolün fiyatlarındaki ani iniş çıkışlar ekonomilerde dalgalanmalara neden olmaktadır. Ülkelerin sabit olmayan doğal kaynak fiyatlarının ekonomide yarattığı sürekli değişimler kaynak laneti olgusunun varlığını kanıtlamaktadır. Doğal kaynak fiyatlarının öngörülemez olması ve en küçük bir dalgalanmanın bile ekonomilerde yarattığı kelebek etkisi, ülkelerin olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır (Berikan ve Hüseyinli, 2017: 30-31).

Kelebek etkisi, bir sistemin başlangıç verilerindeki küçük ölçeklerin varlığındaki değişikliklerin büyük ve öngörülemez sonuçlara neden olması olarak tanımlanmaktadır (Lorenç ve Payne, 2007:607). Kelebek etkisi, Edward Norton Lorenz tarafından 1972 yılında düzenlenen bir konferansta "Brezilya'da bir Kelebeğin Kanat Çırpması Teksas' ta Fırtınaya Yol Açar mı?" adlı bir bildiri sonucu kabul edilen bir teoridir. Kelebek etkisi teorisi, "başlangıç koşulları veya dış etkenlere karşı aşırı bağımlı bir teori" olarak ifade edilmektedir. Kelebek etkisinin bir diğer tanımlaması ise, kanat çırpın bir kelebeğin ilk dönemde küçük bir alanı etkilerken, uzun dönemde daha geniş alanları hakimiyetine alacağı düşünülmektedir. Bu mecazi anlamda kullanılan kelebek kavramı, ülkeler de yaşanan küçük değişimlerin sonraki dönemlerde büyük sıkıntılara neden olabileceğini ifade etmektedir. Kelebek etkisi ile ilişkilendirilen doğal kaynak zenginlikleri de, bu teori gibi kısa dönemde olumlu etkilere neden olurken uzun dönemde olumsuzluklar yaratması yönünden benzetilmektedir. Doğal kaynak zenginliklerinin ilk dönemlerde sadece bulunan ülkeyi etkilerken daha sonraki dönemlerde daha geniş alanı etkilemesi iki kuram arasındaki temel benzerliği oluşturmaktadır (Taşkın, 2014: 6).

3.2. DOĞAL KAYNAK ZENGİNLİKLERİNİN YANSIMALARI

Doğal kaynakların keşfedilmesi ya da doğal kaynak fiyatlarında meydana gelen ani fiyat artışları ekonomik dengelerin değişmesine neden olmaktadır. Doğal kaynakların ekonomide talep ve arz yönlü dinamikleri etkileyerek ülke ekonomisinin büyümesinde ve gelişmesinde olumlu etkiler yaratması beklenmektedir. Fakat bu kısa vadeli olumlu etkilerin tersine uzun vadede ani fiyat değişimleri ülke ekonomisinde belirsizlikler ve istikrarsızlıklar yaratacağı için ekonomileri olumsuz yönde etkilemektedir.

3.2.1. Olumlu Etkiler

Bir ekonomide ani gelir artışı ile dış kaynaklı faktörlerin etkili olduğu ekonomik sürecin olağan dışı gelişmeler ile karşılaşması “büyük itiş” olarak tanımlanmaktadır. Rosenstein-Rodan (1943, 1961) ile Murphy vd. (1989) aracılığıyla örneklenen büyük itiş olgusu, yoksul ekonomilerin pazarın büyüklüğünü genişletmek için talep genişlemesine ihtiyaç duyduğu ve böylelikle girişimcilerin sanayileşme maliyetlerini düşürmek için uyguladıkları dengeli büyüme yanlısı bir kuram olarak ifade edilmektedir. Büyük itiş kuramı, talebi teşvik eden (büyük bir kamu harcama programı, dış yardım, minerallerin keşfi ya da bir doğal kaynağın fiyatının yükselmesi) tüm değişkenlerin potansiyel bir etkisinin olduğunu göstermektedir (Sachs ve Warner, 1999: 43-44).

Doğal kaynakların yoğun olduğu ekonomilerde modern Schumpeterci büyüme modelinin etkisiyle değerlendirmeler yapılması mümkündür. Bu büyüme modeline göre ekonomik yapının sürekli olarak yenilenmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu bakış açısından dolayı ülkelerin üretim sektörleri özellikle doğal kaynak sektörleri ve imalat sektörü arasında rekabet bulunması söz konusudur. Bu koşullar altında ekonominin doğal kaynak zenginliklerine bağlılığının artması durumunda ; (i) refahın artışı ve büyümenin hızlandığı, (ii) refahın artmasına karşılık büyümenin yavaşladığı, (iii) ya da en kötü olasılıkla refahın azaldığı ve büyümenin yavaşladığı durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu üç durumdan hangisinin ortaya çıkabileceği, ülkelerin kaynak zenginliklerine verdiği tepkiye dayalı olarak belirlenmektedir (Peretto, 2012: 142-143).

Doğal kaynak zenginliklerinin ülkeler için birçok olumlu yansımalara yol açtığı ifade edilmektedir. Ancak bu olumlu yansımaların aksine doğal kaynak zenginliklerinin

olumsuz sonuçlar yaratabileceğine ilişkin geniş bir literatür bulunmaktadır (Sachs ve Warner, 1999: 44-45).

3.2.2. Olumsuz Etkiler: Kaynak Laneti

Doğal kaynak keşfinin ülkeler üzerindeki etkilerinin olumlu mu ya da olumsuz mu olduğu sorusu tarih boyunca tartışmalara neden olmuştur. Bu sorunun en genel cevabı ise bir örnek yoluyla ifade edilmektedir. Birdenbire bir tencere altın bulduğumuzda ülke gelirinin artması ülke ekonomisi için olumlu etkiler yaratmaktadır. Fakat bu durumun olumlu olmasına itiraz eden ekonomistler de bulunmaktadır. Sözkonusu bu ekonomistler bulunan altının ülke üzerinde kısa vadede olumlu etkileri olduğunu belirtirken, uzun vadede olumlu etkilerinin yerini olumsuzluklara bırakmasına ve ülke ekonomisinin yavaşlamasına neden olacağını savunmaktadır. Bu durum karşısında bazı ekonomistler, doğal kaynakların etkilerini olumlu veya olumsuz şeklinde ayırmanın yanlış bir tanımlama olacağını ifade etmişler ve bu ayrımı doğal kaynakların kullanım şekline göre belirleyebileceklerini savunmuşlardır. Eğer bulunan altın sonucunda mevcut işinizden ayrılırsanız ve kaynakları tasarruf-yatırım gibi alanlara aktarmazsanız kaynakların tamamı tükendiği takdirde eski işinize geri dönemeyebilirsiniz. Bu durum kaynakların yanlış kullanılmasına bir örnek olarak gösterilmektedir. Bu örneğe göre ülkenin kaynak gelirlerinin artması büyük oranda işsizliğin yükselmesine neden olacak ve ekonomiyi olumsuz yönde etkileyecektir. Fakat kaynakların yatırım, tasarruf gibi alanlara aktarılması ülke ekonomisinin olumlu yönde etkilenmesine neden olacaktır. 1980 ve 1990'ların ilk dönemlerinde birçok kaynak zengini ülkenin kaynakların yanlış kullanılması ve yanlış alanlara aktarılması sonucunda düşük ekonomik büyüme performansı göstermeleri ile büyük zararlar gördüğü ifade edilmiştir. Bu basit örnek ile kaynak patlamasının yarattığı etkilerin neler olabileceği ve ülkeleri nasıl etkileyebileceği gösterilmektedir (Sarraf ve Jiwanji, 2001: 1-3).

Zengin doğal kaynak donanımlarına sahip ülkeler ekonomik büyüme ve gelişme konusunda genellikle kötü bir performans sergilemektedirler (Auty,1993; Karl, 1997). Büyüme ve doğal kaynaklar arasındaki bu negatif yönlü ilişki özellikle 1970 ve 1990 yılları arasında belirgin bir şekilde gündeme gelmeye başlamıştır. Doğal kaynak zengini ülkelerin ekonomik büyüme ve gelişme açısından kaynak yoksunu ekonomilere göre geri planda yer almaları bu olumsuz durumu kanıtlar niteliktedir. Doğal kaynak

donanımlarının ekonomiler üzerinde bozucu etkiler yaratması birçok nedene dayandırılmaktadır. Bu nedenler arasında Hirschman (1958) tarafından ileri sürülen doğal kaynak sektörlerinin ileri ve geri bağlantılarının zayıf olması, ülke ekonomisinin zayıflamasına yol açmaktadır. Ayrıca, doğal kaynak zenginliklerinin yarattığı gelir artışlarının yatırım yerine tüketime aktarılması bu olumsuzlukların ortaya çıkmasının en önemli nedenleri arasında gösterilmektedir (Sachs ve Warner, 1999: 44-45).

Doğal kaynak zenginlikleri ile ekonomik, sosyal ve iktisadi kalkınma arasındaki ilişkinin ters yönlü olmasından dolayı bu zenginliklerin, olumsuz sonuçlar yarattığı tespit edilmiştir (Lawer vd., 2017: 43). Bu olumsuzluklar üç nedene dayandırılmaktadır. Birincisi, işgücü sektörünün patlama yaşanan sektöre ve ticarete konu olmayan sektöre kayması ülkelerde, ekonomik, sosyal ve politik bakımdan zayıflamalara yol açmaktadır. İkincisi ise, kaynak gelirlerinin yatırıma nispetle tüketime ve ticarete konu olmayan mallara harcanmasıdır. Son neden ise, reel kur rejimindeki değerlenme sonucu dış ticaret yapısının ve sektörel bozulmaların ortaya çıkması olarak ifade edilmektedir (Gurbanov ve Merkel, 2010: 26).

1970’li yıllarda yaptığı konuşmaların bir tanesinde Venezuela’lı konuşmacı ve OPEC kurucularından Juan Pablo Perez Alfonso kaynak lanetini şu şekilde ifade etmektedir: “ Bundan on yıl sonra, bundan yirmi yıl sonra göreceksiniz; petrol bizi mahvedecek.” Petrolün o dönemde Venezuela ekonomisini olumlu yönde etkilemesinden dolayı, çoğu insan bu açıklamaya itibar göstermemiştir. Ancak ülke ekonomisinde yaşanan kısa süreli refah sonrasında, Alfonso’nun öngörülerinin doğru olabileceği hatta sadece petrol ile sınırlı değil tüm doğal kaynakların bozucu etkiler yaratabileceği olasılığı birçok insan tarafından kabul edilmiştir (Gasimov, 2014: 6). Bu durum kaynak zengini ülkeler için garip karşılanmış olsa bile istisnai bir durum değildir. Petrol, doğalgaz gibi kaynaklar açısından zengin ülkeler, kaynak açısından fakir ülkelere göre daha yavaş bir büyüme eğilimi göstermektedir. Bu durum iktisat literatüründe “kaynak laneti” olarak tanımlanmaktadır (Neary ve Van Wijnbergen, 1986; Gelb, 1988; Sachs ve Warner, 1999).

Kaynak laneti olgusu geçmişten günümüze kadar birçok çalışmaya konu olmaktadır. Bu kaynak bolluğu teorisini inceleyen araştırmacılardan Bodin, kaynak bolluğunu şu sözleri ile ifade etmektedir: “Zengin ve verimli bir toprağın erkekleri korkak ve tembeldir. Fakat çorak topraklara sahip bir ülkenin erkekleri zorunluluktan daha çalışkan ve dikkatli kişilerdir.” Bodin kaynak bolluğunu ifade ettiği bu sözleri ile kaynak bolluklarının ülkeleri olumsuz etkileyeceğini ve ülke ekonomisini çorak bir

toprağa çevirebileceğini ifade etmektedir (Bodin,1955:161). Bodin'den sonra birçok araştırmacı bu konu üzerine çalışmalar yapmıştır. Özellikle 1950'li yıllarda ünlü ekonomistler Prebisch ve Singer kaynak bolluğunun, ekonomik büyümenin önünde engeller yaratacağını ve bu olumsuzluğun en büyük etkilerinin ihracat alanında ortaya çıkacağını savunmaktadırlar. Dolayısıyla Prebisch ve Singer gibi birçok araştırmacı, doğal kaynakların olumsuz etkiler yaratacağını ve ülkelerin yavaşlamasına neden olacağını ileri sürmektedir (Gasimov, 2014: 7-8).

Kaynak laneti paradoksu ilk kez Auty'nin 1993 yılında yayımlanan kitabında kullanılmıştır (Humphreys vd., 2007). Richard Auty, 'Kaynak Laneti' olgusunu şu sözleri ile ifade etmektedir: "Doğal kaynakların ekonomik kalkınmadaki rolünü ilgilendiren geleneksel görüş, kaynak donanımlarının kalkınma süreçlerinde düşük gelir aşamaları sırasında en kritik olduğu yönünde olmuştur. Kalkınma süreci ilerledikçe ve nüfusun beceri donanımları arttıkça, bu becerileri herhangi bir kaynak eksikliğini gidermek için kullanıldığını varsayabiliriz." Auty'nin ifade ettiği bu durum birçok kaynak zengini ülke açısından gerçekleştirilememiştir. Doğal kaynak zenginliklerinin özellikle az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için tahmin edilen düzeyden daha az yarar sağlayacağı düşünülmektedir. Bu öngörünün nedeni olarak, kaynak zengini ülkelerin düşük ekonomik büyüme oranlarına sahip olmaları ve kaynak fakiri ülkelere göre daha yavaş büyüme performansı sergilemeleri gösterilmektedir. Bu varsayımsal sonuçlar ise kaynak laneti hipotezinin temeli olarak gösterilmektedir (Auty, 1993:1-3).

Kaynak Laneti paradoksu 1997 yılına kadar sadece ekonomik yönü ile incelenen bir olgu olarak ifade edilmiştir. Fakat 1997 yılından sonra birçok araştırmacı kaynak laneti teorisini farklı yönleri ile incelemiştir. Özellikle Sachs ve Warner 1997 yılında yayımladıkları çalışma ile kaynak laneti teorisinde sadece ekonomik faktörler ile değil ekonomi dışındaki faktörlerin de etkili olduğunu ifade etmiştir. Kaynak lanetinin ortaya çıkmasında sadece ekonomik sorunların yer almadığı, ekonomi dışında politika, yanlış karar mekanizmaları, demografi ve coğrafi konum gibi faktörlerinde etkili olduğu ileri sürülmüştür (Sachs ve Warner, 1997: 335-336).

Doğal kaynak zenginliğinin, ekonomik büyüme ve gelişme yerine durgunluk ve çatışma yarattığı, tarih boyunca gözlemlenen kaynak bağımlılığının bir etkisi olarak gösterilmektedir. Kaynaklara dayalı ekonomi modeli kaynak bağımlılığı haricinde birçok olumsuzluklara neden olmaktadır. Bu olumsuzluklar arasında, devlet yapısında ve kurumsal alanda ortaya çıkan bozulmalar, demokrasinin olumsuz etkilenmesi,

ülkelerde iç savaş ve çatışmaların artması gösterilmektedir (Palley, 2003). Bu olumsuzluğun temel nedeni, kaynak donanımlarının uzun vadede ticari sermaye ve değerli mineraller üzerindeki emperyalist savaşlara kadar birçok çatışma ve savaş türünü içeren faaliyetlere ev sahipliği yapmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca doğal kaynaklar savaş ve çatışmaları motive ve finanse etmesinden dolayı ülkelerin büyümeleri önünde engel teşkil etmektedir (Le Billon, 2001: 562). Kaynak zenginliğinin yarattığı bir diğer olumsuzluk ise, kaynak zenginliklerinin yatırımlara aktarılmaması sonucunda verimlilik artışının azalmasına ve ekonomik büyüme oranlarının düşmesine yol açmasıdır (Torvik, 2001: 286-287). Petrol, mineral ve diğer doğal kaynaklar açısından zengin olan ülkelerin büyümeleri, kaynak fakiri ülkelere göre daha yavaş ilerlemektedir (Gelb, 1988). Bu durum doğal kaynak zenginliği ile büyüme arasındaki ilişkinin negatif yönlü olduğunu kanıtlamaktadır (Sachs ve Warner, 2001: 827).

Doğal kaynak zenginliklerinin ülkelerin büyümesi ve gelişmesi üzerinde kısa vadede olumlu etkiler yarattığı ifade edilirken, uzun vadede olumsuzluklara sebebiyet vermektedir. Bu duruma Nijerya örnek olarak gösterilmektedir. Nijerya, petrol zenginliğine sahip olmasına karşın 1960'lı yıllara göre kişi başına düşen GSMH oranlarında önemli bir artış yaşanmamıştır. Nijerya bu konuda yalnız değildir. 1965'ten 1998'e kadar İran ve Venezüella'da kişi başına düşen GSMH başına büyüme ortalama olarak yılda % -1, Libya'da %-2, Irak'ta ve Kuveyt'te %-3 ve Katarda %-6 olarak tespit edilmiştir. Doğal kaynak zenginliklerinin ülkeler açısından olumsuz olması ve büyümeyi yavaşlatmasını Suudi Arabistan Kralı Faysal şu şekilde ifade etmektedir: "Bir dönem deveye binerken cadillac sürmeye başladık. Korkarım ki çok para harcadığımız için gelecek nesil yine develere binecek." (Gylfason, 2001:848).

Doğal kaynak zenginliğinin bir lanet olduğu yönündeki tartışmalar, 1970 ve 1980'li yıllarda daha dikkat çekici şekilde ortaya çıkmaya başladığı gözlemlenmiştir (Bal vd.,2015:302). Doğal kaynak zenginliği ve birçok değişkenin etkisinin olduğu kaynak lanetinin gerçekleşme nedenleri arasında sayısız kanal önerilmektedir. Bu kanallardan bazıları şu şekilde ifade edilmektedir (Lederman ve Maloney, 2007: 16):

- i. Doğal kaynak sektörlerinin daha düşük insan ve fiziksel birikime, düşük verimliliğe dayanıyor olmasından dolayı, ekonomik büyüme üzerinde bozucu etkilere neden olduğu belirtilmektedir.

- ii. Daha yüksek ihracat fiyatlarında dalgalanmaya ve dolayısıyla daha fazla makro oynaklığa yol açabilecek yüksek ihracat konsantrasyonlarına neden olabilir.
- iii. Doğal kaynaklar, kurumsal başarısızlıklara (yolsuzluk, rant kollama vb.) neden olabilir.
- iv. Emtia fiyatlarındaki yükseliş ülkelerin yüksek oranlarda borçlanmasına neden olur. Borçlanma ülkelerin büyüme oranlarında düşüşlere ve olumsuzluklara neden olmaktadır.

Doğal kaynakların en belirgin olumsuzlukları arasında ülkeler açısından eşit dağılıma sahip olmaması gösterilmektedir. Bu durum ülkelerin refah düzeylerinin birbirlerinden farklı olmasına ve gelir dağılımında eşitsizliklere neden olmaktadır. Stiglitz doğal kaynakların yarattığı bu durumu, ‘fakir insanların yer aldığı zengin ülkeler oluşturduğu’ şeklinde tanımlamaktadır (Stiglitz, 2004). Bu duruma örnek olarak Venezuela ülkesi gösterilmektedir. Venezuela ülkesi zengin doğal kaynak rezervine sahip olmasına karşın bu kaynak zenginliklerinden olumsuz yönde etkilenmektedir. Bu durumun sebebi ise, ülkenin petrol rezervlerine bağımlı olmasından kaynaklanmaktadır (Efeoğlu ve Pehlivan, 2018: 198-200). Doğal kaynak zenginlikleri bu örnekte de görülebileceği gibi kaynak zenginliklerinin ekonomik büyümeyi teşvik etmesinin tersine hayal kırıklığına uğratma eğilimindedir. Kaynak donanımına sahip ülkelerin kalkınma başarısızlıklarına örnek teşkil etmesine; Japonya, İsviçre gibi kaynak yoksunu ekonomilerin, Meksika, Nijerya ve Venezuela gibi kaynak donanımlı ülkelere daha büyük ekonomik gelişme düzeyine sahip olmaları gösterilmektedir. Ekonomik büyüme ve kaynak zenginliği arasındaki negatif korelasyon iktisat literatüründe kavramsal bir belirsizlik olarak ifade edilmektedir. Bu negatif korelasyon ekonomik büyümeyi teşvik etmek yerine lanet yarattığı için ekonomik kalkınma büyük bir talihsizlikle sonuçlanmaktadır (Papyrakis ve Gerlagh, 2007: 1011-1012).

Doğal kaynak zenginliklerinin yavaş büyüme ile sonuçlanmasının yarattığı etkiler ve aracı değişken mekanizmalar kapsamında birçok aktarım kanalına dikkat çekmektedir. Bu mekanizmalar birbirleriyle örtüşen iki ayrı (ekonomik ve politik) sınıfa ayrılmaktadır. Ekonomik olarak, kaynak temelli büyümenin uzun vadede ekonomik büyümeyi engellemesinin ana unsurları; Hollanda Hastalığı, gelir oynaklığı, eğitimin ihmali ve ekonomik politikadaki farkındalığının azalmasına dayandırılmaktadır. Politik açıdan ise; rant arayışı, zayıf kurumlar ve yolsuzluk

olgularına yol açmaktadır (Badeeb vd., 2017:125). Ayrıca zengin doğal kaynak donanımlarının söz konusu unsurlar haricinde de olumsuzluklar yarattığı ifade edilmektedir. Bu olumsuzluklar arasında, kaynak zenginliğinin insanlar ve yöneticiler üzerinde sahte bir güven hissi yaratması yer almaktadır. Bu durum yatırımlar ve tasarruf yapmanın gereksiz olmasına ve çalışan nüfusun azalmasına yol açmaktadır. Bir diğer olumsuz etki ise, doğal kaynak donanımlarının artması ve bir zenginlik oluşturması ülkede girişimci faaliyetlerin ve yenilikçiliğin azalmasına neden olmaktadır. Bu durum fonların, ar-ge sektöründen çekilip birincil sektöre ya da kaynak sektörüne kaymasına neden olmaktadır (Papyrakis ve Gerlagh, 2007: 1013).

Doğal kaynaklar ülkeler için bir zenginlik kaynağı olarak görülmektedir. Fakat birçok ülke açısından bu durumun tersine ülkelerin olumsuz yönde etkilenmesine ve fakirleşmesine yol açmaktadır. Bu durum ülkelerin gerilemesine, iç savaşların ortaya çıkmasına ve ülkelerin demokratik özelliklerini kaybetmesine yol açmaktadır. Kaynak zenginlikleri ayrıca ülkeleri tek sektöre yönlendirmesi sonucunda ülkelerin yavaş yavaş fakirleşmesine neden olmaktadır. Bu durumu Ross, “Ülkeler fakirlikten acı çekmektedir” şeklinde ifade etmektedir (Ross,2001:327-328).

Kaynak zenginliklerinin ülkeler üzerindeki etkisi ülkeden ülkeye değişmektedir. Bu durumu kaynak zengini Endonezya ve Nijerya kanıtlamaktadır. Petrol gelirlerinin yüksek olması iki ülke ekonomisi için bir tehdit oluştururken, Endonezya bu gelirleri yatırımlara aktardığı için olumlu şekilde etkilenmiştir. Endonezya'nın aksine Nijerya kaynaklarını ve gelirlerini iyi yönetemediği için olumsuz sonuçlarla karşılaşmıştır. Haliyle Endonezya günümüz verilerine göre kişi başına düşen gelir bakımından Nijerya'nın önüne geçmiştir (Ross, 2003: 14). Bir benzer etki, elmas zengini Sierra Leone ve Bostwana'nın ekonomileri karşılaştırıldığında görülmektedir. Bostwana'nın ekonomik büyüme oranları ortalama %7 oranında yükselirken, Sierra Leone kaynak zenginliğinden dolayı çatışmalara ev sahipliği yapmıştır. Bu çatışmalar ülke ekonomisinin gerilemesine neden olmuş ve kişi başına düşen gayri safi milli hasılası (GSMH) %37 oranında düşmüştür. Bu örnekler doğrultusunda ülke ekonomileri kaynakları kullanım şekli ve yönetim biçimi bakımından farklılaşmaktadır (Humphreys vd., 2007: 2.)

Doğal kaynak zenginlikleri doğrudan veya dolaylı açıdan birçok olumsuz etkilere sebebiyet vermektedir. Kaynak zenginliklerinin yol açtığı etkiler arasında; asimetrik bilgiye dayalı uzmanlaşma (Stiglitz, 2000), Hollanda Hastalığı (Sachs ve Warner,1995; Lawer vd., 2017), kurumsal yapıların ve yönetim göstergelerinin

kötüleşmesi (Jensen ve Wantchekon, 2004), yolsuzluk düzeylerinin artması (Leite ve Weidmann, 1999; Arezki ve Gylfason, 2013) ve çatışmaların yükselmesi (Collier ve Hoeffler, 2004) yer almaktadır.

3.2.2.1. Asimetrik Bilgiye Dayalı Eksik Uzmanlaşma

Ekonomik bir ilişkide taraflardan birinin diğeri kadar bilgiye ya da doğru bilgiye sahip olmaması sonucunda ticarete rekabet koşullarının sağlanamaması ve haksız üstünlüğe neden olması asimetrik bilgi olarak tanımlanmaktadır. Asimetrik bilginin geçerli olduğu ekonomilerde, bilgi farklılıklarının olması ekonomik başarısızlıkların ve etkin olmayan kaynak dağılımlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Asimetrik bilgi kavramı sonucunda eksik uzmanlaşma, yönetimde aksaklıklar gibi durumların ortaya çıkması ülkeler üzerinde olumsuz yansımalara yol açmaktadır (Alp ve Karakaş, 2008: 215-216).

Doğal kaynak zenginliğine sahip ülkelerin karşılaştıkları sorunlar arasında yer alan asimetrik bilgiye dayalı eksik uzmanlaşma problemi ekonomilerde bozucu etkiler yaratmaktadır. Doğal kaynak zenginliği sonucu ülkeye para akışı ya da ülkedeki döviz bolluğunun artması ekonomideki asimetrik bilgi oranının artmasına neden olmaktadır. Bu durumun nedeni ise, piyasadaki alıcı ve satıcıların tam bilgiye ulaşamaması ve bilgi enformasyonundan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla eksik bilgi tam rekabet şartlarının bozulmasına ve piyasa aksaklıklarına yol açmaktadır (Sarıkaya, 2002: 99).

18.yüzyıldan sonra birçok araştırmacı ve iktisatçı eksik uzmanlaşma ve asimetrik bilginin etkilerini incelemiştir. Özellikle Adam Smith ve A. Marshall bu durumu inceleyen önemli iktisatçılar arasında yer almaktadır. İktisat alanında bilginin kusurlu olması, bilgi edinmenin pahalı olması ve bilginin önemli asimetrilerinin olması ekonomik sapmaların ve bozulmalarının temel nedenini oluşturmaktadır. Bilgi asimetrilerinin ortaya çıkmasını firmaların ve bireylerin davranışları ile ilişkilendirilmesi ekonomik ve sosyal çatışmaların ortaya çıkmasına ve ülkelerin olumsuz şartlar ile karşılaşmasına neden olmaktadır (Stiglitz, 2000: 1441-1448).

Yaşamın her anında etkisi bulunan bilgi kavramının, ekonomik entegrasyonun sağlanmasında büyük etkileri bulunmaktadır. Özellikle ekonomi alanında büyük rolleri bulunan bilginin ekonomik etkinliği sağlaması için ekonomik birimler arasında dengeli ve eşit dağılması gerekmektedir. Bilgi kavramının, şeffaflık ve açıklık unsurları ile desteklenmesi ekonomi piyasalarında başarıların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Bu politikaların uygulanması asimetrik bilginin azalmasına ve ekonomik kusurların ortadan kalkmasına neden olacaktır (Karahana, 2006:152).

3.2.2.2. Hollanda Hastalığı

Doğal kaynakların ülkeler arasında dağılımının eşit bir şekilde olmadığı ve bu eşitsizliğin ülkelerin zenginleşmesinde büyük farklılıklara yol açtığı kabul edilmektedir. Bazı iktisatçılar doğal kaynakları nimet olarak değerlendirilirken, bazı iktisatçılar ise lanet olarak tanımlamaktadır. İlk yaklaşımda, doğal kaynak sektöründe yaşanan patlamanın ülke gelirini ve refahını yükseltmesi beklenirken, ikinci yaklaşımda petrol, doğalgaz gibi tükenen kaynakların ülkelerin gelişmesi ve büyümesinde engel oluşturduğu ifade edilmektedir. Kaynakların ülke ekonomisinde bozucu etkiler yaratması iktisat literatüründe kaynak laneti olarak tanımlanmaktadır. Doğal kaynakların ekonomilerde bozucu etkileri tarihsel açıdan çok önceki dönemlere dayandırılmasına karşın 1960 yılında Hollanda’da kaynakların yıkıcı etkiler yaratması sonucunda dikkat çekmiştir. Bu paradoks Hollanda da ortaya çıktığı için “Hollanda Hastalığı” veya “Aşırı Sıcak Para Hastalığı” olarak ifade edilmektedir (Bal vd.,2015: 301-303).

Hollanda Hastalığının, kaynak laneti tezinin en belirgin ekonomik kanalı olduğu kabul edilmektedir (Humphreys vd., 2007: 5). Bu hastalığın kavramsal olarak en temel tanımlaması, “zengin doğal kaynak donanımlarının neden olduğu ani gelir artışları bir ekonomide, mevcut üretim faktörlerinin diğer sektörlerden çekilerek yeni keşfedilen kaynağa yönlendirilmesi ile birlikte toplam üretimin azalması” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu durum ülkenin rekabet gücü üzerinde olumsuz etkiler yaratırken aynı zamanda işsizlik oranlarının artmasına neden olmaktadır (Kutan ve Wyzan, 2005:243; Allcott ve Keniston,2017:3).

Hollanda Hastalığı olgusu ilk olarak, 1960 yılında Hollanda’nın Kuzey Denizinde büyük doğalgaz rezervlerini keşfetmesi ile birlikte ülkede olumsuz etkilerin ortaya çıkması durumunu ifade etmek için kullanılmıştır. Kaynak keşfine bağlı olarak ortaya çıkan gelir artışları ihracatın büyük oranda artmasını sağlarken aynı zamanda ülkeye yoğun miktarda döviz girişi sağlamaktadır. Ayrıca bu etkiler ülkenin reel döviz kurunda ve ulusal para değerinde artışlara yol açmaktadır (Kutan ve Wyzan, 2005: 243). Aşırı değerli ulusal para, ülke içindeki kaynak dağılımlarının yeniden tahsis edilmesine ve dış ticaret dengesinin bozulmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla bu durum

ülkenin ithalata bağımlı hale gelmesine neden olmaktadır (Humphreys vd., 2007: 5). Kaynak sektörüne olan bu bağımlılık, ülke içinde üretimin terk edilmesine ve o sektör çalışanlarının işsiz kalmasına yol açmaktadır (Neary ve Wijnbergen, 1985: 3-4).

Kaynak sektörleri genellikle emek kullanımının az olduğu, göreceli olarak sermaye yoğun sektörlerdir. Az sayıda iş üretmeleri ile ilişkili olarak az sayıda işçi çalıştırılan bu sektörlerin ülkede işsizliğin artmasına neden olduğu ileri sürülmektedir. 1970'den 1977 yılına kadar işsizlik oranının %1.1'den %5.1'e yükselmesi doğal kaynakların işsizliği artırdığını ispatlayan mevcut bir kanıt olarak gösterilmektedir. Sektörler arasında meydana gelen dışlama etkisi işsizlikle beraber, ihracatın da olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Ulusal paranın değerlendirilmesi sonucunda artan ithalat oranlarının aksine ihracat oranları büyük oranda azalmaktadır. Bu durum ekonomide pek çok sektörde ithal malların daha avantajlı hale gelmesine ve bu malların üretiminin terk edilmesine neden olmaktadır. Haliyle bu olumsuzluklar işsizlik oranlarının artmasına ve cari açığın yükselmesine yol açmaktadır (The Economist, 2014).

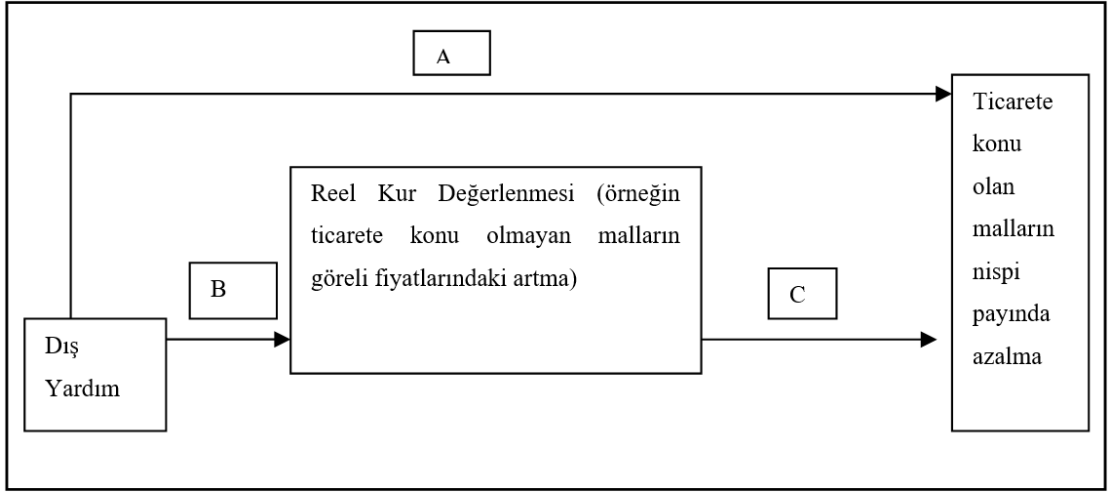
Hollanda Hastalığı olgusu, doğal kaynak keşfi ya da kazanç bakımından getiri artışı sonucu ülke de kaynak artışlarının yaşandığı sektöre ya da ticarete konu olmayan mallara olan talebin artması neticesinde meydana gelmektedir. Bu durum ülkenin üretim ve verimlilik sektörü olarak ifade edilen ticarete konu olan sektör çıktısında daralmalar yaşanmasına sebebiyet verirken, ticarete konu olmayan veya doğal kaynak sektöründe genişlemelere neden olmaktadır (Bruno ve Sachs, 1982: 846-848). Bu durum daha yüksek sermaye yoğunluğuna sahip ve daha vasıflı işgücü kullanan üretim sektörlerinden düşük vasıflı emek-yoğun üretimi takip eden doğal kaynak sektörlerine veya gelir artışı yaşanan sektörlerle doğru kaymaktadır. Ekonomi literatüründe bu durum dışlama etkisi (crowding out) olarak ifade edilmektedir (Ismail, 2010: 5-6). Dışlama etkisi özellikle imalat sektörünün bozulmasına yol açmaktadır. Bu bozulmanın temel nedeni ise, imalat sektörünün doğal kaynak sektörüne kıyasla bazı avantajlara sahip olması ve kaynak zengini ülkelerin sözkonusu bu avantajlardan faydalanamaması gösterilmektedir. Bu iki sektör arasındaki belirleyici farklar aşağıda sıralanmaktadır (Demiral, 2016: 143-144) :

- i. Doğal kaynaklar sektöründe azalan, imalat sektöründe ise artan getiri söz konusudur.

- ii. Doğal kaynak sektöründe mal rekabeti söz konusu iken sanayi sektöründe kalite ve mal farklılaştırması kapsamında dinamik eksik rekabet söz konusudur.
- iii. Doğal kaynak sektöründe aşırı fiyat dalgalanmaları yaşanırken imalat sektöründe fiyatlar daha istikrarlıdır.
- iv. Doğal kaynak sektöründe genel olarak düşük yetenekli çalışanlar bulunurken imalat sektöründe çalışanlar nispeten daha kalifiyedir. Bu sebeple imalat sektöründe çalışanların verimlilikleri daha yüksektir.
- v. Doğal kaynak sektöründe ücretler daha katı iken, sanayi sektöründe nispeten esnek ve istikrarlıdır.
- vi. Doğal kaynak sektöründe inovasyon daha düşük fiyatlara neden olurken sanayi sektörlerinde daha yüksek gelir sağlamaktadır.

Ani kaynak zenginliği veya ülkelerin kaynak keşfetmeleri sonucunda ekonomik bir hastalık olarak değerlendirilen Hollanda Hastalığının, ülkelerin ekonomik dengelerinde bozucu etkiler yarattığı ifade edilmektedir. Ekonomik anlamda ortaya çıkan bozucu etkiler sosyal yapıların bozulmasına da neden olmaktadır. Bu duruma özellikle, doğal kaynak zenginliklerinin neden olduğu ani gelir artışlarının reel geliri etkilemesi ve kişi başına düşen payın artması sonucunda ülkedeki istihdam oranlarının azalması gösterilmektedir. Ülkelerin ekonomik dengelerinin bozulmasına neden olan bu durum ülkenin sektörlerini yavaş yavaş kaybetmesine ve sadece gelir sağlanan sektöre odaklanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla tüm bu etkiler ülkelerin üretim alanlarından çekilmesine, üretim istihdamında düşüşler yaşanmasına, istihdam yapısının bozulmasına ve kaynak bağımlısı bir ülke haline gelmesine yol açmaktadır (Enders ve Herberg, 1983: 474; Palma, 2014: 8).

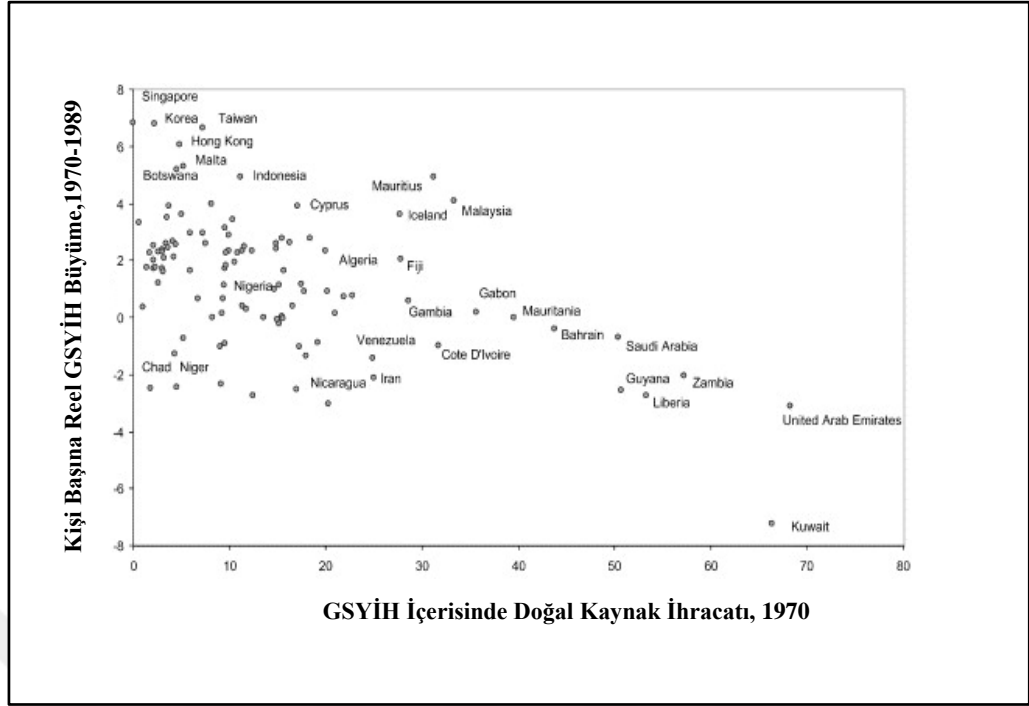
Hollanda Hastalığı mekanizmasının oluşumu aşağıdaki şekilde gösterilmektedir (Rajan ve Subramanian, 2011: 108-109).

Şekil 1: Kurlar yoluyla nispi fiyat değişimlerinin etkileri

Şekil 1'e göre, yardımlardan ticaret sektörünün büyümesine kadar olan bir ilişki varsayılmaktadır. A kanalı B ve C kanallarına olacak şekilde iki kanala bölünebilir. Bu iki kanal, dış yardımlardan reel kurun değerlenmesine olan kısım (B kanalı) ve dış yardımlardan ticarete konu olan kısım (C kanalı) olmak üzere iki kısma bölünebilir. Burada dış yardımlar dövizin artmasına ve ülke parasının aşırı değerlenmesine sebep olmaktadır. Bu durum ticarete konu olan mallar sektörünün rekabet gücünün azalmasına, ihracat sektörünün dış piyasalara kaymasına ve ülke sektörleri arasında dengenin bozulmasına neden olmaktadır.

Doğal kaynakların laneti tezi sadece ülkelerin kaynak açısından zenginleşmesi ile meydana gelmemektedir. Doğal kaynakların doğal refah ve ekonomik refahı negatif yönde etkilemesi üzerinde kaynak zenginliğinin dışında iklim ve coğrafi konum gibi unsurlarında etkisi bulunmaktadır (Sachs ve Warner, 2001: 827-829).

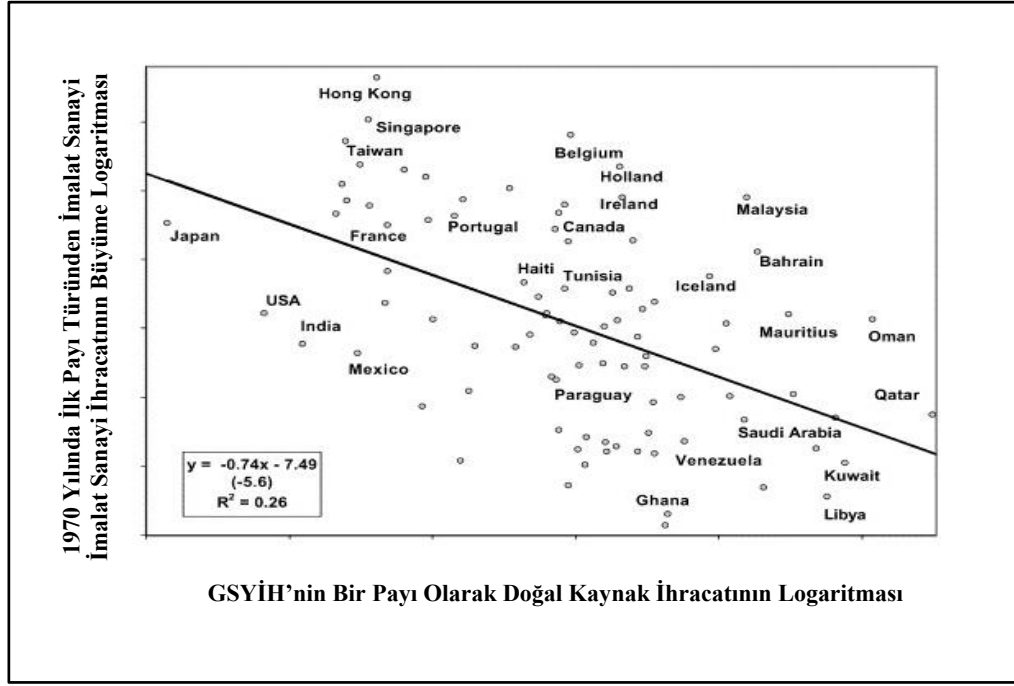

(Kaynak: Sachs ve Warner, 2001: 829)

Şekil 2: Doğal kaynak zenginliği ve büyüme

Şekil 2'ye göre 1970'te zengin doğal kaynaklara sahip ülkelerin neredeyse hiçbiri hızlı bir büyüme göstermemektedir. Bu durumun tersine hızlı büyüme ve kalkınma gösteren ülkeler kaynak fakiri ülkeler olduğu görülmektedir.

(Kaynak: Sachs ve Warner, 2001: 836)

Şekil 3: Doğal kaynak zenginliği ile imalat sanayi

Şekil 3'e göre, doğal kaynak zenginlikleri diğer sektörler üzerindeki dışlama etkisi yaratmasından dolayı daralma yaşamasına neden olurken, ticarete konu olmayan sektörlerde ise genişleme yaşanmasına neden olmaktadır. Bu durum ülkelerin imalat sektörlerini olumsuz yönde etkilerken, doğal kaynak sektörlerinin genişlemesine ve gelişmesine neden olmaktadır. Doğal kaynak zengini ülkelerin üretken olmayan sektörlerde yatırım yapmaları doğal kaynakları boşa harcadıkları argümanını ortaya çıkarmaktadır. Ancak doğal kaynak zenginliklerinin yavaş büyümeyi açıklamak için tek başına yeterli bir olgu olmadığı ileri sürülmektedir (Sachs ve Warner, 2001: 836).

Doğal kaynak zenginliklerine dayalı bir şekilde gerçekleştirilen üretim ve ihracat yapısı, kaynak dışı sektörlerde ekonomik kurumların ve politik yapıların gelişimini engellemektedir. Ayrıca ülkelerdeki fiziki ve beşeri sermaye birikiminin bozulmasına da yol açmaktadır (Guriev vd., 2009: 6). Özellikle imalat sanayilerinde olumsuz etkiler yaratan ve gerilemeye neden olan bu yaklaşım, doğal kaynak zenginliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dayandırılmaktadır (Demiral vd., 2016:87). İmalat sanayisinin gelişimi ile ekonomik büyüme ve gelişme arasındaki korelasyonun belirlenmesi amacıyla literatürde elde edilen bulgular ve ülkelerin ilişkileri şu şekilde ifade edilmektedir (Demiral, 2016: 177-179) :

- i. Ekonomik gelişme düzeylerinin belirlenmesinde uzmanlaşmadan daha çok ürün farklılaşmasının etkisi bulunmaktadır. Ürün farklılaştırması, ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Bu durumu gelişmişlik bakımından farklı ülkeler kanıtlar niteliktedir. Gelişme düzeyi yüksek olan sanayileşmiş ülkelerin genellikle ürün çeşitliliğine sahip olması; bu durumun tersine düşük gelire sahip ve sanayileşme bakımından geri kalmış ülkelerin az sayıda ve belirli mallar üzerine yoğunlaşması şeklinde ifade edilmektedir. Bu duruma doğal kaynak ihraç eden ülkeler örnek olarak gösterilebilir.
- ii. Sürdürülebilir ekonomik büyüme performansına sahip ülkelerin büyük bir çoğunlukla imalat sanayilerine sahip ülkeler olduğu ifade edilmektedir. Ülkelerin büyüme performansları imalat sanayisi üretiminin performansı ile ilişkilidir. Dolayısıyla sanayileşme ve ekonomik gelişmeler birbirlerini destekler ve tamamlar nitelikte bir performans göstermektedir.
- iii. Ülkelerin uzmanlaşma yapıları faktör donanımlarına göre belirlenmektedir. Genel olarak, yüksek seviyede emek donanımına ve zengin doğal kaynak donanımları bakımından fakir olan ülkelerin zenginlikten uzak olduğu kabul edilmektedir. Ülkelerin zengin doğal kaynak donanımlarına sahip olması bir şans/nimet olarak görülmektedir. Ancak gelişmiş ülkelerin sanayileşme deneyimlerine göre bu durumun tam tersi şekilde gerçekleştiği görülmektedir.
- iv. Bireysel ürün seviyelerinde koşulsuz bir “yakınsama koşulu” geçerli olmaktadır. Neo-klasik büyüme modeline göre, ülkelerin aynı teknolojiyi kullandığı varsayımı altında gelişmekte olan ülkeler için sermaye stokunun yani fiziki ve beşeri sermaye stoku arttıkça gelir seviyelerinin yükselmesi ile birlikte bu ülkeler, gelişmiş ülkelerin seviyesine yaklaşacağına dayandırılmaktadır. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerin ürün yapılarını gelişmiş ülkelerinkine eş değer kılmaları ülkelerin gelişimlerini sağlayacaktır. Ancak ürün yapılarını gelişmiş ülkelerin ürün yapılarına benzetemeyen ülkeler gelişmekten uzaklaşmakta ve fakir kalmaktadır.
- v. Bazı sektörler bakımından uzmanlaşma gösteren ülkelerin sanayi gelişimine daha fazla katkı sağlamaktadır. Özellikle imalat gibi sektör üzerine uzmanlaşan ülkeler ilksel mal bakımından uzmanlaşmış ülkelere nispeten bazı avantajlara sahip olmaktadır.

Kaynak patlamalarının bir hastalık olarak öngörülmesinin nedeni, imalat sektörünün kaynak patlamasından sonra toparlanamaması olarak ifade edilmektedir. Ekonomik bir hastalık olarak değerlendirilen Hollanda Hastalığı, kaynak patlamasından sonra ihracat gelirlerinin artması, ulusal paranın değerlenmesi ve reel döviz kurunun yükselmesi ile ortaya çıkmaktadır. Bu durum ülkenin imalat sektörü ve ihracat sektörünün zedelenmesi ile ülkenin sanayisizleşme sorununun ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Corden ve Neary, 1982; Corden, 1984). Ülkelerin gelirlerinde ki keskin bir artış olumlu sonuçlar yaratması beklentisine neden olurken, bu düşüncenin tersine ani gelir artışları ülkelerin geleneksel dış ticaret (ihracat ve ithalat) endüstrileri için bir sorun yaratmakta ve ülkeleri sanayisizleşmeye itmektedir (Enders ve Herberg, 1983: 473).

Hollanda Hastalığı teorisi, sonradan ortaya çıkan doğal kaynak zenginliği ile üretim sektöründeki düşüş ilişkisini açıklayan bir fenomen olarak literatürde yer almaktadır. Bu fenomen, doğal kaynak zenginliğinin artması sonucunda ülkelerin ticari rekabet gücünün azalmasına, sektörel dışlamaların yaşanmasına ve ülkedeki üretim çeşitliliğinin azalmasına yol açarak negatif sonuçlara sebebiyet vermektedir. Ülkelerde gözlemlenen bu olumsuzluklar, ani zenginleşmenin yarattığı etkilerle hükümetlerin yönetimde yanlış kararlar vermesine ve mali alanda bozulmalar yaşanmasına neden olmaktadır. Bu olumsuzlukları birçok iktisatçı yabancı para akışlarındaki ani artışlara ve bu para akışındaki dalgalanmalara dayandırmaktadır. Yabancı para girişlerinde yaşanan dalgalanmalar ülke ekonomisinde belirsizliklere ve birçok sorunlara yol açmaktadır. Özellikle yabancı para girişinin çok olduğu ülkelerde cari açık oranları çok yüksek seyretmekte ve ülkede onarılamaz sorunlara yol açmaktadır (Javaid, 2011: 51-52). Yabancı para girişlerinin yoğunluğu ülke ekonomilerinde ulusal paranın değerlenmesine yol açacak ve bu durum sanayi mallarının ithalatının artmasına neden olacaktır. Haliyle tüm bu etkiler ülkelerin sanayisizleşmesine ve büyümenin olumsuz etkilenmesine neden olacaktır (Bal vd., 2016: 10).

Ülkelerin ekonomik yapıları incelendiğinde birbirlerinden radikal bir şekilde ayrılmaktadırlar. Özellikle ani zenginliğe sahip ülkeler, diğer ülkelerden önemli bir şekilde farklılaşmaktadır. Bu nedenle ani zenginliğe sahip ülkelerin büyük kısmı GSYİH'nın bir bölümü ile sektörel bölünmeyi tercih etmektedir. Bu bölünme ekonomik yapıların üç sektöre ayrılması ile ortaya çıkmaktadır. Bu sektörler, ticarete açık doğal kaynak sektörü (petrol-doğalgaz), ticarete konu olan imalat sektörü ve ticarete konu olmayan sektör olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır. Bu sektörlerden

doğal kaynak sektörü ve ticarete konu olan sektörlerin fiyatları uluslararası piyasalarda tespit edilirken, ticarete konu olmayan sektörlerin fiyatları ülke içinde belirlenmektedir. Ülke içinde belirlenen ticarete konu olmayan malların talep oranları diğer sektörlerle kıyasla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla doğal kaynak donanımının artması ticarete elverişsiz bu sektörlerde talebi artırmaktadır. Bu durum sektörel daralmaya neden olmakla beraber daha düşük miktarlarda emek ve sermayenin üretim sektörüne tahsis edilmesine neden olmaktadır. Ayrıca kaynak patlaması veya ani fiyat artışı yaşanan ülkelerde imalat sektöründe küçülmeler yaşanırken, ticaret dışı mal sektörlerinde genişlemeler yaşanmaktadır (Sachs ve Warner, 1995: 6).

Hollanda Hastalığı, ülkelerin üretim gerçekleştirilmeden ortaya çıkan bir gelir sonucu zenginleşmesi ile ortaya çıkmaktadır. Bu durum ülkedeki hükümetlerin vergiye bile gerek duymadan ve insanların çalışma ihtiyaçları olmadan zenginleşmesi olarak da tanımlanabilmektedir. Dolayısıyla bu durum bazı sonuçlara neden olmaktadır (Paldam, 1997: 600-602) :

- i. Hükümetler Hollanda Hastalığının etkisi ve ani zenginleşme ile eksik istihdam yaratabilirler.
- ii. Hükümetlerin vergi ihtiyaçları olmadığından dolayı düzeni sağlamak zorlaşmaktadır. Bu yüzden vergi alma ve harcama kontrolleri yapılmalıdır.
- iii. Ani zenginleşme sonucu bütçelerde çok fazla girdi sağlanmaktadır. Bu durum idarelerin yönetiminde zorluklara neden olmaktadır.

Hollanda Hastalığı olgusu makroekonomik açıdan ülkeleri olumsuzluklara yönlendirmektedir. Bu duruma ülkelerin büyüme seviyelerinin yavaşlaması, kişi başına düşen nominal GSYİH ve kamu maliyesindeki gelirlerin artması ile yatırım ve tasarruf oranlarının minimum düzeyine inmesi örnek olarak gösterilmektedir (Beine vd., 2012: 469). Kaynak zenginlikleri birçok olumsuz makroekonomik sonuca neden olmaktadır. Kaynak zengini ülkeler aşağıdaki durumlarla karşı karşıya kalmaktadır (Gasimov, 2014: 12-13) :

- i. Ulusal paranın aşırı değerlenmesi ile birlikte harcamalarda artışa neden olmaktadır (Frankel, 2010: 19).

- ii. Ticarete konu olmayan malların fiyatlarının artması ile birlikte dışsallıkların ortaya çıkması sektörel bozulmalara neden olmaktadır (Frankel, 2010: 19).
- iii. Kaynak zengini ülkelerde ihracat sektörünü oluşturan genel malların doğal kaynaklardan oluşması olumsuz bir etki yaratmaktadır.
- iv. Kaynak zengini ülkelerin, kaynak fakiri ülkelere göre ekonomik büyüme bakımından yavaş ilerlemesi negatif sonuçlara neden olmaktadır.
- v. Kaynak zengini ülkelerin sosyal konuları göz ardı etmesi sonucunda eğitim ve sağlık sistemleri daha az gelişmektedir.
- vi. Kaynak zengini ülkelerde gelir eşitsizliklerinin artmasının ülkeler üzerinde büyük sorunlara zemin hazırladığı düşünülmektedir.
- vii. Kaynak zenginliğine sahip ülkelerin birçoğu, demokrasi karşıtı, özgür medyadan uzak, baskıcı yapıda yönetim ve insan haklarından yoksun olumsuzluklarla karşılaşmaktadır.

Hollanda Hastalığı olgusunun iki önemli makroekonomik etkisi bulunmaktadır. Bu etkiler, kaynak dağılımı etkisi ve harcama etkisidir. Her iki etkinin de, doğrudan veya dolaylı olarak ekonomi üzerinde önemli yansımaları bulunmaktadır. Bu yansımalar özellikle, döviz kurunun değerlendirilmesi ve kur rejimi aracılığı ile ortaya çıkmaktadır (Cerutti ve Mansilla,2008:9).

Kaynak dağılımı etkisi, kaynak keşfine bağlı olarak kaynakların yeniden tahsis edilmesi ve verimli sektörlerin bu paydan verimsiz sektörlerle göre daha az pay alması ülke ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Dolayısıyla doğal kaynak sektöründe yaşanan büyük artış bu sektörde marjinal ürün, emek ve sermaye yoğunluğunu artırmaktadır. Kaynak keşfi ile para akışının hızlanması sonucu ülkenin yerel para biriminin değeri artmakta ve bu sektörde çalışanların ücretleri yükselmektedir. Dolayısıyla kaynaklar ticaret mallarından, doğal kaynak ticaretine tabi ve ticaret dışı mallara yönlendirilmektedir. Kaynak patlaması yaşanan sektörde üretim faktörlerinin verimliliği ve istihdamı artarken bu durumun aksine diğer sektörlerde istihdam, üretim ve verimliliğin azalmasına neden olmaktadır (Magud ve Sosa,2010:8-9). Bu durum iktisat literatüründe “kaynak etkisi” olarak ifade edilmektedir (Musullugil, 2015: 1). Bir diğer tanımlama ise, doğal kaynak patlaması o sektörde kullanılan mobil faktörlerin marjinal ürün verimliliğini artırarak, diğer sektörlerden kaynakların çekilmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla kaynaklar ekonominin geri

kalanında reel kur aracılığı ile çeşitli ayarlamalara yol açmaktadır. Bu durum kaynak etkisi olarak tanımlanmaktadır (Corden ve Neary, 1982: 827). Kaynak hareketi etkisine göre, enerji sektöründeki patlama, o sektörde emeğin marjinal verimliliğini artırmakta, bu da emeğin hem imalat hem de ticaret yapılamayan sektörlerden patlama sektörüne geçişine neden olmaktadır. Dolayısıyla, üretken faktörlerin yanlış sektörlerle tahsisi bir düşüşe neden olmaktadır. Bu durum ticaret sektörünün daralmasına neden olurken aynı zamanda üretim verimliliğinin de azalmasına yol açmaktadır (Kutan ve Wyzan, 2005: 243). Birçok araştırmacı kaynak dağılımını, üretim faktörlerinin ticarete konu olan sektörlerden ticarete konu olmayan sektörlerle kayması olarak tanımlamaktadır. Bu durum üretim faktörlerinin özellikle emek ve sermaye tahsisinin küçülmesi, üretim sektörlerinin zayıf eğilimli olması ve çıktı miktarında azalmalar yaşanmasına yol açmaktadır (Sachs ve Warner, 1995: 6).

Harcama etkisi, ticari faktörlerden, işlem görmeyen ve emek-sermaye yoğunluğunun az olduğu sektörlerle hareket eden mobil faktörler sonucunda ticari ürün sektörünün daralmasına neden olmaktadır (Kutan ve Wyzan, 2005: 243). Kaynak patlaması sonucu ifade edilen harcama etkisi marjinal hizmet ve malların tüketimi ile ilgilidir. Tüketim oranlarının ve harcama oranlarının artması geleneksel sektörlerin olumsuz etkilenmesine hatta bazı durumlarda iflas etmesine neden olmaktadır (Corden ve Neary, 1982: 827).

Hollanda Hastalığı olgusu kaynak laneti paradoksunun temel nedenleri arasında gösterilmektedir. Bu iki olgunun benzer özellikleri bulunmasına karşın genellikle ayrı ayrı incelenmektedir. Kaynak laneti tezinin temel ekonomik nedenleri arasında gösterilen Hollanda hastalığı hipotezine göre, imalat sanayilerinde görülen gerileme, büyümeyi de negatif şekilde etkilemektedir. Kaynak talihsizliği tezinde yavaş bir büyümeye karşı ihracatın artırılması; Hollanda hastalığı durumunda ise, ekonomik büyümede iyileşmelere karşın, imalat ve kaynak dışındaki sektörlerin daralmasına neden olmaktadır. Kaynak talihsizliği ve Hollanda hastalığının olası etkileri karşılaştırmalı olarak Tablo 1’de gösterilmektedir (Larsen, 2006: 612; Bal vd., 2015: 302):

Tablo 1: Kaynak talihsizliği ve hollanda hastalığı karşılaştırması

	Kaynak Talihsizliği		
	Etkiler	Yok	Var
	Hollanda Hastalığı	Yok	Ekonomide büyüme ve ihracat farklılaştırması
	Var	Ekonomide büyüme gerçekleşirken, imalat sanayilerinde ciddi daralma	Ekonomide durgun büyüme ve imalat sanayilerinde ciddi daralma

(Kaynak: Larsen, 2006:612; Bal vd., 2015: 302)

Tablo 1’de gösterilen bu iki paradoks genellikle benzer etkiler yaratmasından dolayı birbirleriyle ilişkilendirilmektedir. Ancak bu iki olgunun yarattığı farklı etkiler de bulunmaktadır. Bu farklılaşma özellikle imalat ve ihracat sektörlerinde görülmektedir (Larsen, 2006: 612).

3.2.2.3. Gelir Oynaklığı (Volatilite)

Oynaklık ya da volatilite kavramı, ülke gelirindeki ani artış ya da azalış sonucunda ortaya çıkan belirsizlik olarak tanımlanmaktadır. Finans piyasalarında volatilite ise, baz alınan dönem aralığında seçilen ürün için gelirin belirsizliği olarak ifade edilmektedir. Bu kavram kısaca gelirden yaşanan büyük dalgalanmalar olarak da tanımlanmaktadır (Çelik vd., 2018:10).

Volatilite kavramı genel olarak finansal varlıklarda ortaya çıkmaktadır. Finans piyasaları bazı dönemler istikrarlı bir yapı gösterirken bazı dönemlerde dalgalı yani oynak bir yapı izlemektedir. Özellikle döviz kurunda meydana gelen ani dalgalanma oranlarının yüksek olması riskin artması anlamına gelmektedir (Özden, 2008: 340). Dalgalanmalar sonucu artan risk oranları değerlendirilen varlığın fiyatının belirlenmesinde ve yatırım kararlarında büyük öneme sahip olmaktadır. Risk oranlarının yüksek olması yatırımcılar açısından beklenmedik durumlar ile karşılaşabileceğini öngörmektedir (Güler, 2017: 39). Gelir oynaklığının yarattığı öngörülemez ekonomi ülkede güvensizlik durumunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla ülke halkının güveninin azalması tüketim oranlarının düşmesine ve ekonominin durgun seyretmesine yol açmaktadır. Söz konusu olan tüm

bu durumlar düşük bir ekonomik yapı ve ülke refahının azalmasına sebebiyet vermektedir (Akay ve Nargeleçekenler, 2006: 8). Ayrıca volatilité olgusunun belirsizlik yaratmasından dolayı, ekonomilerde yatırım payının azalmasına ve büyüme oranlarının düşmesine neden olmaktadır (Van der Ploeg ve Poelhekke, 2009: 1).

Döviz kuru oynaklığı, 1973 yılında Bretton Woods Sisteminin kaldırılması ile birlikte esnek kur sisteminin benimsenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Döviz oynaklığı özellikle ihracata dayalı ülkelerin olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Bu durumun sebebi ise, döviz piyasasında sürekli işleyen sistem özelliğinin geçerli olmasından dolayı ani değişimlere eğilim göstermesine ve arz ya da talepte yaşanan ani kırılmaların tahmin edilememesine dayandırılmaktadır (Sevim ve Doğan, 2016: 303-304).

Gelir oynaklığı olgusu, dış ticaret hacminin olumsuz yönde etkilenmesine neden olmaktadır. Bu olumsuzluklar ticaretin azalmasına özellikle dış ticaretin negatif yönlü etkilenmesine sebep olmaktadır. İthalat hacmi ve ihracat hacmi ülkelerin büyümesini etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır. Fakat döviz kurunda meydana gelen oynaklıklar ithalat ve ihracat hacimlerinin bozulmasına dolayısıyla ülkelerin büyümesinin olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Bu durum piyasa dalgalanmalarının artmasına ve piyasa yönünün belirsizleşmesine yol açacağı ileri sürülmektedir (Kılıç ve Yıldırım, 2015: 14).

Gelir oynaklıklarının en çok doğal kaynak sektörlerinde ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Doğal kaynakların ülkeler açısından eşit dağılmaması ve ani bir şekilde para akışı sağlamalarından dolayı yüksek oynaklığa maruz kalmaktadır. Doğal kaynak fiyatları örneğinin; petrol fiyatları çok dalgalı bir seyir izlediği için fiyatların önceden öngörülme ihtimali çok mümkün olmamaktadır. Dünya petrol ve doğal gaz gibi tüm maden ve zirai ürünlerin fiyatlarının çoğu mamul ürün veya hizmetin fiyatlarından çok daha değişken olmasının nedeni gelir oynaklığına dayandırılmaktadır. Petrol gibi madenlerin arz ve talebin fiyat esneklikleri düşük olmasından dolayı fiyatlar dalgalı seyretmektedir. Petrol, doğal gaz gibi kaynak sektörlerinde arzın dalgalı olmasının nedeni pazardaki veya para akışındaki kesintiler (aksamalar) olarak ifade edilirken; talepteki dalgalanmalar ise genellikle mevsimsel şartlara, piyasa işlemlerine ve gelir seviyelerine göre farklılık göstermesine dayandırılmaktadır. Bu durumu, 1970'lerde meydana gelen petrol şoklarının, 1973 yılında Arap petrol ambargosundan sonra petrol fiyatlarının dört katına çıkması ve petrol fiyatlarının öncesinde öngörülemediği için ülkelerin olumsuz etkilenmesine neden olması kanıtlar niteliktedir. Belirsizlik hali veya

önceden öngörmeme olarak tanımlanan gelir oynaklığı kavramı ülkelerin genellikle ekonomik yapılarının bozulmasına neden olmaktadır (Frankel, 2010: 10).

3.2.2.4. Rant Kollama

Baskı ve çıkar gruplarının devlet aracılığıyla oluşturulmuş bir ekonomik transferi elde etmek amacı ile giriştikleri harcama ve faaliyetlerin ya da rant arayışlarının tamamı “politik yozlaşma” olarak tanımlanmaktadır. Politik yozlaşma ekonomilerin nicel ya da nitel anlamda özelliklerini kaybetmelerine ve birçok olumsuzluklar yaratmasına yol açmaktadır. Politik yozlaşma olgusunun zimmet, liyakat, rüşvet, lobicilik ve rant kollama gibi bir çok alt başlığı bulunmaktadır (Aktan, 1993: 119).

Rant kollama, bireysel ya da grup şeklinde örgütlenen kişilerin piyasalara girmek için uygulanan sınırlamaları karşılıksız bir gelir elde etmek amacıyla ortadan kaldırılması faaliyetlerinin tamamı olarak tanımlanmaktadır (Karakaş ve Çak, 2007: 77). Rant kollama, iş dünyasında ve devletin siyasi organlarında yolsuzluğu ve kayırmacılığı artırarak, ekonomik ve sosyal anlamda ülkede sorunlara neden olmaktadır. Rant kollama kavramında lobicilik faaliyetleri yaygın olarak görülmektedir. Bireylerin ya da grupların elde edecekleri rant ne kadar fazla ise, lobicilik faaliyetleri o kadar büyümektedir. Bu durum ekonomi yapılarının bozulmasında, ülkenin büyümesi ve gelişmesinin önünde engeller oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Rant kollama olgusu, iktisat literatüründe ilk kez Anne Krueger tarafından kullanılmıştır. 1974 yılında yayınlamış olduğu "Rant Kollayan Toplumun Politik İktisadı" makalesinde belli bir kesimin ya da grubun kar elde etmek için giriştikleri faaliyetleri rant kollama olarak ifade etmiştir. Rant kollama kavramı literatürde üç aşamada gerçekleşen bir faaliyet olarak yer almaktadır. Bu aşamalar; rant yaratma, rant dağıtma ve rant kollama şeklinde ifade edilmektedir. Bu aşamalar devlet faaliyetlerinin ranta dönüştürülmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Rant kavramının ortaya çıkmasındaki bir diğer önemli neden ise, rant oranının büyüklüğüdür. Rant büyüklüğünün artması çıkar gruplarının artmasına ve rant kollama çabalarının büyümesine neden olmaktadır. Haliyle tüm bu etkiler ülkelerin ekonomik ve sosyo-politik açıdan dengelerinde bozulmalara sebebiyet vermektedir (Aktan, 1993: 119-122).

Ülkelerin rant arayışına neden olan birçok faktör bulunmaktadır. Özellikle, büyük doğal kaynak kiralaları, kötü mülkiyet hakları, yasal yapıların bozulması, kusurlu ve eksik piyasa yapısı ülkelerin rant arama davranışlarının artmasına yol açmaktadır. Bu durum doğal kaynakların verimli ekonomik faaliyetlerden uzaklaşmasına ve üreticilerin yanlış tercih yapmasına neden olmaktadır. Kaynak bolluklarının, eksik piyasalar ve zayıf kurumların ortaya çıkmasına yol açması ülkelerin olumsuz sonuçlar ile karşılaşmasına neden olmaktadır. Rant kollamanın ülkeler üzerinde yarattığı olumsuzluklar arasında, çatışmaların artması toplumsal yapıların bozulması, demokratik süreçlerin yok olması ve hukuk üstünlüğünün bozulması yer almaktadır. Bu duruma örnek olarak Afrika'da elmas savaşlarının ortaya çıkması gösterilmektedir. Doğal kaynakların rant arayışına neden olmasının bir diğer olumsuzluğu ise, kaynak gelirlerinin belli bir kesim tarafından yönetilmesi ve servet dağılımında bozulmalara yol açması olarak ifade edilmektedir. Kaynak gelirlerinin özellikle belli bir kesim tarafından tutulması iktidar partileri etkilemektedir. Bu gelir artışını kendi lehine çevirmek isteyen iktidar partiler siyasi özelliklerini ekonomi üzerine kullanmaktadırlar. Bu durum ülkeyi ekonomik ve siyasi açıdan yakınlaştırırken, güçsüz ve verimsiz toplumların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Gylfason, 2004: 9).

Doğal kaynakların eşit dağılmamış olması kaynak fakiri hükümetler ile kaynak zengini hükümetler arasındaki ilişkiyi bozmaktadır. Dolayısıyla bu durum kaynak fakiri ülkelerin, kaynak zengini ülkeleri istila etmesine teşvik edebilir. Böyle bir durumun olasılığı, hükümetlerin askeri ve ulusal savunma mekanizmalarına kaynak tahsisini artırmasına neden olmaktadır. Askeri harcamaların sermaye ve kaynak tahsisi üzerindeki negatif etkiler yaratması ekonomik büyüme verimliliğinin bozulmasına yol açmaktadır (Knight, Loayza ve Villaneuva, 1996: 12).

3.2.2.5. Aşırı Bağlılık

Bireylerin sahip olduğu bilgilere gerçek durumdan daha fazla inanmaları aşırı bağlılık olarak ifade edilmektedir. Aşırı bağlılık durumu özellikle zengin doğal kaynak donanımına sahip ülkelerin sık karşılaştığı sorunlar arasında yer almaktadır. Zengin doğal kaynak donanımı, yüksek oranda para akışı sağladığı için insanları yanlış bir güven duygusuyla zorlamaktadır. Bu durum devletlerin verimlilik düzeylerinin ve kurumsal kalitelerinin bozulmasına yol açacaktır (Hirshleifer ve Luo, 2001: 77).

Doğal kaynak zenginliğinin yarattığı aşırı güven duygusu, kaynakların yanlış alanlara transfer edilmesine, yatırım oranlarının minimum düzeye inmesine ve yöneticilerin yanlış kararlar vermesine neden olmaktadır. Bu durum, ülkelerin gelişme ve büyüme temelli yapılardan, kaynak bağımlısı ülke yapısına doğru şekil değiştirmesine neden olmaktadır. Ayrıca aşırı bağımlılık olgusu, bilgilerin yanlış tahmin edilmesine ve aktarılmasına neden olmasından dolayı bireylerin, ekonomide meydana gelen olayları idare etme yeteneklerini kaybetmesine neden olmaktadır (Akın, 2017: 13).

3.2.2.6. Eğitimin Düşüklüğü

Toplumdaki bireylerin, tecrübeleriyle, eğitim ve yetenekleriyle kazandıkları bilgi ve deneyim birikimi beşeri sermaye olarak ifade edilmektedir (Keskin, 2011:128). Beşeri sermayenin en temel bileşenini eğitim oluşturmaktadır. İnsanların bilgiye ulaşmalarının ve asimetrik bilgiden kurtulmalarının en kısa yolu eğitim faktörü ile gerçekleşmektedir. Beşeri sermaye kavramı ülkelerin gelişme düzeylerini belirlemek için hem nicel hem de nitelik olarak bir ölçüt oluşturmaktadır. Özellikle ülkelerin gelişmişlik endeksinin eğitim ile özleştirilmesi, eğitim oranlarının yükselmesi sonucunda gelişmişliğin de artacağını ileri sürmektedir. Dolayısıyla ülkelerin gelişmesinin ve ilerlemesinin en temel yolunun eğitime yapılan yatırımların artırılması ile gerçekleşeceği ifade edilmektedir (Serel ve Masatçı, 2005: 49).

Doğal kaynak zenginlikleri insanların eğitime olan ihtiyacının körelmesine neden olmaktadır. Doğal kaynakların artışı ve gelirlerindeki yükselme sayesinde ülkeler zenginleşmeye başladıklarında okula kayıt yaptırma oranları düşmektedir. Doğal kaynak zenginliği ile eğitim sektörü arasındaki negatif ilişkiye örnek olarak; OPEC ülkeleri gösterilmektedir. Kaynak bakımından zengin olan OPEC ülkeleri GSMH'sinin az bir miktarını eğitim sektörüne ayırmaktadır. Fakat OPEC ülkelerinin aksine kaynak bakımından fakir ekonomiler Güney Kore, Hong Kong ve Singapur gibi ülkeler eğitime daha fazla pay ayırmakta ve daha fazla önem vermektedirler (Gylfason, 2001: 848-851).

Kaynak zengini ülkeler eğitim harcamalarının gereksiz olduğunu ve bu yönde yapılan yatırımların geçici olduğunu savunmaktadırlar. Bu önyargılı yaklaşıma uygun olarak kaynakların tamamına yakını patlama yaşanan sektör üzerine yoğunlaşmaktadır. Zengin doğal kaynak donanımları, eğitim sektörünün geri plana düşmesine neden

olmaktadır. Özellikle okula kayıt yaptırma oranlarının, kız çocuklarının okula gitmesinin ve ulusal sermayedeki eğitim oranlarının doğal kaynak sektörü ile ters ilişkili olduğu ifade edilmektedir. Doğal kaynak sektörlerinin nitelikli işgücüne ihtiyacı olmadığı için bu ülkelerde eğitim önemsenmemektedir. Doğal kaynak sektörlerinin genellikle donanımsız ve niteliksiz işgücünden oluşması ülke halkının eğitim alanından çekilmesine neden olmaktadır (Stijns, 2006: 1061). Bu durumu Gylfason (2001: 850)'de şu şekilde ifade etmektedir: “Zengin doğal kaynak donanımları ailelerin çocuklarını eğitime ihtiyacını köreltebilir”

3.2.2.7. Yolsuzluk

Yolsuzluk olgusu, kamu gücünü ve görevini kişisel çıkarlar için kullanma ve yasal olmayan yollardan para sahibi olmak şeklinde de tanımlanmaktadır (Yeşilyurt, 2013:64). Yolsuzluk kavramının en yaygın olarak görülen durumu ise, rüşvet, belgede sahtecilik gibi şekillerde ortaya çıkmaktadır. Yolsuzluk olgusu, mümkün olmayan bir hizmetin ve görevin sağlanmasında imkan sağlayabilmektedir. Bu kavram en basit şekilde bile devlet politikaları üzerinde bozucu ve yıkıcı etkilere sahip olmaktadır (Jain, 2001: 75).

Yolsuzluk kavramı bir ülkenin sosyo-kültürel tarihi, ekonomik gelişimi ve bürokrasi yapısı ile ilişkilendirilmektedir. Kurumsal yapıların zayıf olması, yönetimde liyakat etiğinin olmaması ve ekonomik politikaların piyasayı çarpıtması durumunda ülke yolsuzluk kavramının çıkmasına eğilimli hale gelmektedir. Yolsuzluk kavramı, mal ve hizmetlerin kalitesinden ziyade yanlış seçimler yaparak rüşvet oranlarının artmasına ve ülkelerin ekonomik yapılarının bozulmasına neden olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin daha sık karşılaştığı yolsuzluk kavramı, pazar verimsizliğini artırarak ülkelerin gelişmesini engellemektedir. Bu durumun nedeni ise, tekel gücünün gelişmekte olan ülkelerde daha zayıf olması ile ilişkilendirilmektedir. Tekel gücü (pazar gücü), idari kuralların ve zayıf düzenlemelerin gelişmekte olan ülkelerde daha esnek ve düzensiz olmasından dolayı daha çok görülmektedir. Gelişmekte olan ülkeler de hesap verebilirlik oranlarının daha az olması ve yönetimin etkisiz kalmasından dolayı kaynaklanmaktadır. Ayrıca yolsuzluk olgusunun nedeni takdir yetkisi ile ilişkilendirilmektedir. Kurumsal yapılardaki takdir yetkisinin artması yolsuzluk oranlarının artmasına neden olmaktadır. Kurumlar ve yönetimdeki takdir yetisi, etik

standartlarının bozulmasına ve finansal sistemlerde sapmaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Stapenhurst, 2000: 1).

Yolsuzluk kavramının ortaya çıkma nedeni değişiklik gösterse bile ülke üzerindeki etkileri negatif şekilde olmaktadır. Ülkelerin sahip oldukları doğal kaynaklar ya da ani zenginleşme sonucunda gelirlerin artması yolsuzluk olgusunun ortaya çıkmasına ve birçok alanda bozucu etkiler yaratmasına neden olduğu ifade edilmektedir. Özellikle yönetim alanında (servet yönetimi) sorunlara yol açması çoğu zaman kaynak bakımından zengin ülkelerin zayıf performans sergilemelerine neden olmaktadır. Yolsuzluk olgusu, kurumsal zayıflamalara, ekonomik, politik ve siyasi olmak üzere birçok alanda ülkenin gerilemesine neden olmaktadır. Kurumsal zayıflama, kaynak lanetinin neden olduğu en bozucu etkilerin yaşandığı konular arasında yer almaktadır. Kaynak bolluğunun neden olduğu kaynak laneti paradoksu, emtiaya doğrudan erişime neden olmaktadır. Ülkelerin kurumsal gücünü ve niteliğinin azalmasına neden olan bu durum devlet gelirlerinin artması ile vergi sistemlerinin bozulmasına yol açmaktadır. Bu durum ülke vatandaşlarının devlet gelirlerinin oluşmasına katılımının ortadan kalkmasına ve rant arayışı, yolsuzluk ve patronaj seviyelerinin yükselmesine neden olmaktadır. Nitekim kurumsal zayıflıklar ve yolsuzluğun artması, ekonomik büyümeye engel teşkil etmekle birlikte devlet kapasitesinin azalmasına ve ülkelerin gerilemesine neden olmaktadır (Li, 2013: 572-573).

Doğal kaynak zengini ülkelerde (petrol ve doğalgaz gibi) kaynaklara olan bağımlılık rant kollama seviyelerinin yükselmesine ve yolsuzluk oranlarının artmasına sebebiyet vermektedir. Yolsuzluk olgusu, ülkelerin makroekonomik yapılarını doğrudan ya da dolaylı bir şekilde etkilemektedir. Bu etkiler arasında, kaynak dağılımlarının bozulması, gelir eşitsizliklerinin artması ve faktör dağılımındaki eşitsizliklerin artması yer almaktadır. Ayrıca bu olgu, kamu sektöründeki verimliliğin azalmasına, büyümenin yavaşlamasına ve yoksulluğun artmasına neden olmaktadır. Tüm bu etkiler doğrultusunda rant kollamanın ve yolsuzluğun ülkeler üzerinde birçok alanda olumsuz etkiler yarattığı ifade edilmektedir (Berksoy ve Yıldırım, 2017: 13).

Doğal kaynak zenginlikleri siyasi sistemleri etkilemediği sürece sorun teşkil etmemektedir. Fakat doğal kaynaklar siyasi süreci etkilemeye başladığı zaman genellikle yolsuzluk ülkede etkili olmaya başlamaktadır. Bu durumu Dünya Bankası Başkanı Zoellick şu sözleri ile ifade etmiştir: “Politik sistemimiz ne olursa olsun, müşterilerimize (Dünya Bankası’nın) mesajımız, iyi yönetim olmadan başarılı bir

şekilde gelişime sahip olamazsınız.” Zoellick bu sözleri ile yolsuzlukla mücadele için en önemli etkenlerin siyasi güç ve iyi yönetimin gerekli olduğunu ifade etmiştir (Arezki ve Gylfason, 2013: 553-554).

Yolsuzluğun önlenmesi için ülkelerin bazı stratejiler geliştirmesi gerekmektedir. Bu stratejiler arasında; tekel gücünün, tek bir kişiye bağlı kalması ve takdir yetkisinin azaltılması yer almaktadır. Piyasa alanında, yönetim alanında ve kurumlar arasında reformların yapılması ile kayırmacılık ve rüşvet gibi olumsuzlukların ortadan kaldırılması ülkelerin temel stratejileri arasında yer alması gerekmektedir. Ayrıca ülkedeki hesap verilebilirliğin artırılması gerekmektedir. Bu stratejiler ile ülkelerdeki çıkar çatışmalarının önlenmesi ve kurumsal bozuklukların giderilmesi amaçlanmaktadır (Stapenhurst, 2000: 1).

3.2.2.8. Kötü Kurumsallaşma ve Yönetişim Göstergeleri

Doğal kaynak zenginlikleri dolaylı şekilde hükümetlerin yönetimlerini ve karar mekanizmalarını (güvenlik, yolsuzluk, ülke içi savaş, insan hakları, demokrasi) etkilemektedir. Kaynak zenginliklerinin kurumsal yapılar üzerinde negatif etkileri bulunması ülkeler açısından birçok olumsuzluklar yaratmaktadır (Bal vd., 2015: 303).

Zengin doğal kaynak donanımları rant arayışını artırdığı için, ülkenin yolsuzluk seviyesinin artmasına ve kurumsal kalitenin negatif yönde etkilenmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla doğal kaynak sektörünün yoğun olduğu ekonomilerde kurumsal yapılar olumsuz yönde etkilenmektedir (Leite ve Weidman, 1999). Ayrıca kaynak zenginlikleri, ülkelerin sosyo-politik yaşamında sorunlar yarattığı ve ekonomik kalkınmanın önünde engel oluşturduğu ifade edilmektedir. Doğal kaynak zenginlikleri gelir artışı ile hükümetlerin otoritelerini sağlamlaştırırken, demokratik yapının bozulmasına ve popülist rejimlerin artmasına neden olmaktadır. Kurumsal yapıların negatif etkilenmesinde özellikle siyasi istikrarsızlıkların ve kötü yönetim unsurlarının geçerli olması gösterilmektedir (Wantchekon, 1999; Ross, 2001).

Ülkelerin gelişme düzeylerini ve ekonomik kalkınma düzeylerini kurumsal kaliteler önemli oranda etkilemektedir. Kurumsal yapılar ülkelerin iyi veya kötü performans sergilemelerinin en temel faktörü olarak gösterilmektedir. Kurumsal kalite açısından kötü olan bir ülke için makroekonomik veya mikroekonomik politikaların doğru olması veya doğru politikalar önermek kurumsallığın bozucu etkilerini ortadan kaldırmamaktadır. Kötü kurumsal yapılaşma sonucunda ülkeler, kurumsal eşitsizlikler,

yağmacılığın artması, kurumsal diktatörlüğün artması gibi sorunlarla karşılaşmaktadır (Frankel, 2010: 15-16).

Doğal kaynak zenginlikleri insanların ve kurumların körelmesine neden olmaktadır. Bu durumun nedeni ise, doğal kaynak bolluklarının insanlara yanlış bir güven duygusu vermesi ve ekonomik yönetim açısından (serbest ticaret, bürokratik verimlilik, kurumsal kalite) önemli olan olguların göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Bu olguların görülmemesi ve ihtiyaç duyulmamasının en temel nedeni ise, ülkede zenginlik yaratma teşviklerinin doğal kaynak zenginlikleri ile karşılanması ve zenginliklerin elde edilmesinde herhangi bir emek kullanılmamasından dolayı kabiliyetlerin körelmesi yer almaktadır. Sözkonusu bu durum ünlü ekonomist tarafından şu şekilde de ifade edilmektedir. “Zengin ebeveynler bazen çocuklarını şımartabilirler. Tabiat Ana istisna değildir” (Gylfason,2001:850).

Doğal kaynak zenginlikleri yönetilme ve değerlendirilme şekillerine göre lanet veya nimet oluşturmaktadır. Kurumsal yapıların kötü olduğu ekonomiler de genellikle doğal kaynaklar ülkeler üzerinde bozucu etkiler yaratırken, iyi ve köklü bir yönetim yapısına sahip ekonomiler doğal kaynaklardan olumlu bir şekilde faydalanmaktadır (Frankel, 2012: 4).

Ülkelerin kaynak bağımlılığı demokrasi düzeyi üzerinde negatif korelasyona neden olmaktadır. Bu durum birçok ülkede demokrasi düzeyinde düşüş yaşanmasına ve dışsallıklara neden olmaktadır. Kaynak bağımlılığı sonucunda dışsallıkların ortaya çıkması ve ticarete konu olmayan sektörün ön planda olması uzmanlaşmanın da bu alana kaymasına neden olmaktadır. Uzmanlaşmaya yol açan kaynak gelirindeki artış ülke refahın da büyük bir düşüşe neden olmaktadır. Kaynakların yol açtığı bu olumsuz yansımalar kaynak laneti öngörüsünü artırmaktadır. Kaynak laneti argümanının varlığını destekleyen bir diğer neden ise, kaynak kullanımları üzerindeki mülkiyet haklarından kaynaklanmaktadır. Bu etkiler ülkelerin yetersiz ekonomik büyümesine ve ekonomik gelişimleri üzerindeki yavaşlamalara neden olmaktadır (Hausmann ve Rigoban, 2002:2-3).

Doğal bir kaynağın keşfedilmesi siyasi rejimler üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir. Bu nedenle doğal kaynak dağılımındaki takdir yetkisi siyasi rejimlerin bozulmasına ve demokrasinin negatif yönde etkilenmesine neden olmaktadır. Doğal kaynak zenginliklerine sahip hükümetler, mali güven eksikliği ve siyasal istikrarsızlık gibi sorunlarla mücadele ettiği için uzun vadede devletin zayıflamasına yol açmaktadır. Bu zayıflamanın temel nedeni ise, kaynak bolluğunun gelir dengesi üzerinde

bozulmaya ve rejimsel sorunlara yol açmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir (Jensen ve Wantchekon,2004:816-817).

Ülkenin yönetiminde etkisi bulunan kurumsal yapılar ve devlet, sosyal refahı en üst düzeye çıkarma ve insan sermayesine yatırım yapma gereksinimi bulunmaktadır. Fakat bu kurumlar kötü bir yönetime sahip ülkeler ise, olumlu etkilerin tersine rant arama ve lobicilik gibi olumsuz yansımaların ülkede artması beklenmektedir. Kurumsal açıdan iyi bir yönetime sahip ülkeler de ise, piyasa güçleri ve rekabetçi sanayileşme teşvik edilmektedir. Ülkelerin iyi bir kurumsal yapıya sahip olmaları için bazı temel özellikleri kurumsal bünyelerinde bulundurmaları gerekmektedir (Murshed, 2004: 8) :

- i. Kurumların hesap verebilir bir yöneticiye sahip olması,
- ii. Etkin ve geçerli bir kamu hizmeti,
- iii. Hukukun üstünlüğü,
- iv. Sivil toplum örgütlerinin görev ve çalışmaları gereğince kurumsal yapılara katkı sağlaması,
- v. Açık, şeffaf ve hesap verilebilir politika işleminin varlığı,

Bu maddelerden de anlaşılabilceği gibi kurumsal yapıların olumsuz dışsallıkları ortadan kaldırması için şeffaflık ilkesini benimsemiş olması ve bir ilke haline getirmesi gerekmektedir. Şeffaflık ilkesi haricinde bürokrasinin kalitesi ve hukukun üstünlüğü ilkeleri de iyi bir yönetim kurumunun benimsemesi gereken en önemli etkenler arasında yer almaktadır.

3.2.3. Kaynakların Laneti Olgusunun Etkilerine Yönelik Çözüm Önerileri

Doğal kaynak zenginlikleri Hollanda Hastalığı başta olmak üzere kötü kurumsal yapılar, iç savaşlar gibi birçok olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Bu kaynak zenginlikleri özellikle ülke içinde iç savaşların artmasına ve huzursuzlukların yaşanmasına neden olmaktadır. Ayrıca savaş ve çatışmalar ülke büyümesinin ve kalkınma oranlarının düşmesine neden olmaktadır (Collier, 2003). Zengin doğal kaynak donanımlarının yarattığı olumsuz etkiler karşısında özellikle kamu kurumlarının önlem alması gerekmektedir. Hükümet ve ülke kurumlarının belirleyeceği doğru strateji ve politikalarla kaynak zenginliğinin lanetten ziyade nimet oluşturabileceği ifade edilmektedir (Gylfason, 2001: 851).

Kaynak lanetinin bir bileşeni olarak gösterilen Hollanda Hastalığı ekonomiler üzerinde önemli sorunlara neden olmaktadır. Bu sorunlar arasında gösterilen sektörel dışlama etkisi ekonomiler için büyük problemlere yol açmaktadır. Bu olumsuz durumu önlemek için kaynakların sektörler arası doğru tahsis edilmesine ve kaynakların büyük çoğunluğunun yatırım sektörlerine aktarılması negatif etkileri ortadan kaldıracaktır. Petrol, doğalgaz gibi kaynakların tükenebilen kaynaklar arasında yer aldığı için doğru politikalar uygulanarak gelecek nesillere kadar aktarılabilecek şekilde ayarlamalar yapılması bu olumsuz etkilerin ortadan kalkmasına neden olacaktır (Oomes ve Kalcheva, 2007). Ayrıca kaynak laneti tezinin ortaya çıkmasını engellemek için; tasarruf teşviklerinin artırılması, ticaretin açık hale getirilmesi ve ticaretin yapısal stratejilerle arz yönünün teşvik edilmesi alınacak bazı önlemler arasında gösterilmektedir. Bu sayede ani şoklar ve ani sorunların önüne geçilebileceği ifade edilmektedir (Kuralbayeva, vd., 2001: 6).

Kaynak patlaması yaşayan ülke için en önemli çözüm yöntemi, hükümetin ihtiyatlı ve soruna yönelik tutum sergilemesidir. Ani kaynak gelirlerinin nesiller boyunca aktarılması için harcama etkisinin önüne geçilmesi ve ülkeye gelen dövizlerin ihtiyatlı bir biçimde kullanılması gerekmektedir. İhtiyatlı bir kullanım için, özellikle hükümetlerin gelirleri yatırım ve tasarruf gibi alanlara aktarması, kaynakların sürekliliğinin artmasını ve gelecek nesillere aktarımını sağlaması gerekmektedir. Ayrıca kaynak patlamalarının neden olduğu aşırı güven ve dış borç yükü de ülkeler için büyük sorun oluşturmaktadır. Kaynak gelirlerinin verdiği güven duygusu ülkeleri yanlış dış borçlanmaya teşvik etmektedir. Borca karşılık kaynak gelirlerinin teminat olarak gösterilmesi ve kaynak gelirlerinin tükenmesi durumunda ülkelerin borç batağında kalmasına neden olmaktadır. Bu duruma, ülkelerin kaynak gelirlerine güvenmemeleri ve dış borçlarını kaynak gelirlerine bağlamamaları çözüm yolu olarak sunulmaktadır (Gurbanov ve Merkel, 2010: 26-27).

Kaynak lanetini önlemenin bir diğer yolu ise, kaynak gelirlerinin eğitim-araştırma gibi alanlara aktarılması ile sağlanmaktadır. Kaynak zengini ülkelerin bir çoğu eğitimsiz ve niteliksiz insanlara sahip olmaktan şikayet etmektedir. Bu durumu engellemek için eğitim oranlarına yapılan katkı payı ve teşvikler artırılması gerekmektedir. Kaynak zengini ülkelerin, kaynak gelirlerini okullaşma oranı, okula kayıt yaptırma oranı ve eğitim oranı gibi faktörlerin artırılması için kullanması kaynak lanetini engellemek için bir adım oluşturmaktadır (Gylfason, 2000: 16). Bu duruma örnek olarak petrol zengini Norveç gösterilmektedir. Norveç, Suudi Arabistan'dan

sonra dünyanın en büyük petrol ihracatçısı konumunda yer almaktadır. Ancak Norveç hükümeti izlediği politikalar ile kaynak zenginliklerinin olumsuz etkiler yaratmasına engel olmaktadır. Norveç hükümetinin izlediği politikalar özellikle eğitim oranlarını, okula kayıt olma oranlarını yükseltmiştir. Dolayısıyla, Norveç'te pozitif etkiler sonucunda kolejlere ve üniversitelere devam eden öğrenci oranı 1980'de %26 iken; 1997'de %62 seviyelerine çıkmıştır. Bu durum ülke yöneticilerinin doğru kararları sonucu ortaya çıkmaktadır (Gylfason, 2001: 851).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞAL KAYNAK ZENGİNLİĞİNİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ: ÇOK ÜLKELİ BİR PANEL VERİ ANALİZİ

Çalışmanın bu son bölümünde doğal kaynak zenginliğinin ekonomik büyüme etkisi 13 ülkeli panel veri analizi ile incelenmektedir. Bu kapsamda öncelikle ilgili literatür gelişimi sunulmaktadır. Literatür gelişiminin incelenmesinden sonra, çalışmanın ampirik bölümü sunulmaktadır. Çalışmada öncelikle ekonomik büyümeye etki eden değişkenler açıklanmış ve bu değişkenlerin aralarındaki ilişkinin yönü belirlenmiştir. Sonrasında ise, farklı testler yardımıyla belirlenen tahminciler ile yapılan panel regresyon analiz sonuçları verilmiştir.

4.1. LİTERATÜR GELİŞİMİ

Doğal kaynak zenginlikleri ile ekonomik büyüme ilişkisine yönelik birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların önemli bir kısmı doğal kaynak zenginliklerinin ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşırken, bir kısım çalışmalar ise doğal kaynak zenginliklerinin olumlu etkiler yarattığı ve ülkelerin gelişmelerine yol açtığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu kısımda doğal kaynak zenginliklerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri üzerine yapılmış çalışmaların literatür gelişimi verilmektedir.

Sachs ve Warner (1995), 1971-1989 dönemleri arasını inceledikleri çalışmada, doğal kaynak ihracatının ülke ekonomilerini nasıl yönlendirdiğini araştırmışlar ve doğal kaynak zenginliklerinin ekonomileri olumsuz yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Yazarlar bu olumsuz ilişkiyi, kişi başı gelir, ticaret politikası, devlet verimliliği, yatırım oranları ve diğer değişkenler gibi ekonomik büyüme için önemli bulunan değişkenler ile incelemişler ve kaynak zengini ülkelerin kaynak fakiri ülkelere göre daha yavaş büyüme eğiliminde olduğunu belirtmektedirler.

Sachs ve Warner (2001), doğal kaynak zenginliklerinin ülkelerde kaynak lanetine neden olduğunu ifade ederken, bu zenginliklerin ekonomik büyümenin önünde engel teşkil ettiğini belirtmektedirler.

Gylfason (2001), doğal kaynak donanımlarının ekonomik büyümeyi yavaşlattığını ifade ederken, bu doğal zenginliklerin ekonomik büyüme ve eğitim gibi diğer alanların gelişimi önünde engel teşkil ettiğini savunmaktadır.

Atkinson ve Hamilton (2003), 1980-1995 yılları arasını ve 103 ülkeyi kapsayan çalışmalarında zengin doğal kaynak donanımlar, tasarruflar ve ekonomik büyümenin birbirleri üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışma sonuçları çerçevesinde, doğal kaynak zenginliği ve ekonomik büyüme arasında olumsuz bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Jiménez-Rodríguez ve Sanchez (2005), 1972-2001 dönemleri arasını kapsayan çalışmada petrol şoklarının başlıca sanayi olmak üzere ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 8 OECD ülkesi için incelemişlerdir. Çok değişkenli VAR analizi yöntemi yardımıyla gerçekleştirilen bu çalışma, petrol fiyatlarında meydana gelen artışın petrol ithal eden ülkelerin Japonya haricinde ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiler yaratırken, petrol ihraç eden ülkelere İngiltere'nin ekonomik büyümesini olumsuz etkilediğini belirtmektedirler. Çalışmada ayrıca petrol ihraç eden Norveç'in ekonomisi üzerinde olumlu etkiler yarattığını tespit etmişlerdir.

Roeger (2005), petrol fiyatlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceledikleri AB ve OECD ülkeleri için petrol fiyatlarının ülkeler üzerinde bozucu etkiler yarattığını belirtmektedir.

Mehlum, Moene ve Torvik (2006), doğal kaynak zenginlikleri ülkeler için hem olumlu hemde olumsuz etkilere neden olmaktadır. Ülkelerin bu kaynak zenginliklerinden olumsuz etkilenmesini iyi işlemeyen kurumsal yapılar varlığına dayandırmaktadırlar. Çalışmada 1965-1990 dönemi arasını yapılan analiz yöntemiyle incelemişler ve kurumsal yapıların başarısına göre ekonomik büyümelerin belirlendiğini tespit etmişlerdir.

Oomes ve Kalcheva (2007), 1995-2005 yılları arasını ve Rusya'yı inceledikleri çalışmada, Johansen eşbütünleşme yöntemi kullanılmıştır. Analiz için reel efektif döviz kuru, dış talep, yolsuzluk, petrol fiyatı, hükümet harcamaları gibi değişkenler kullanılmıştır. Çalışma bulgularına göre, petrol fiyatlarındaki aşırı yükselmelerin, reel döviz kurunu etkilediği fakat aşırı değerlendirmedeği tespit edilmiştir.

Anoruo ve Elike (2009), 1971-2016 dönemi arasını ve 6 Afrika ülkesini kapsayan araştırmalarında petrol fiyatları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme testi yöntemleriyle incelemişler ve petrol fiyatlarındaki yükselişlerin ekonomik büyümeyi yavaşlattığını tespit etmişlerdir.

Hanabusa (2009), 2000-2008 dönemleri arasını ve Japonya'yı incelediği çalışmasında petrol fiyatları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır.

Çalışma sonucuna göre, petrol fiyatları ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki bulunduğunu ve bu ilişkinin çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirtmektedir.

Oyesanmi (2011), doğal kaynak zenginliklerinin Nijerya ekonomisi üzerindeki etkisini incelediği çalışmasında Johansen eşbütünleşme testi, VEC ve VAR yöntemleri ile uzun dönem dengesinin varlığını incelemiştir. 1970-2009 dönemleri arasında ham petrol ihracatı ve tarımsal üretim arasındaki ilişkiyi araştırmış ve bu iki değişken arasında ters yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Kiani (2011), 1990-2008 dönemleri arasında ve Pakistan'ı kapsayan çalışmasında, yüksek petrol fiyatlarının Pakistan ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini incelemiş ve ham petrol fiyatlarındaki artışların ekonomik büyümeyi negatif yönlü etkilediğini belirtmektedir.

Parlakyıldız ve Uçan (2012), 1980-2009 yılları arası yıllık veriler kullanılarak IMF kredilerinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisini eşbütünleşme ve Hata Düzeltme Modeli (HDM) analiz yöntemleri ile incelemiştir. Analiz sonucuna göre, kısa vadede IMF politikalarının ekonomi üzerinde pozitif etkiler yarattığı belirtilirken, uzun vadede negatif etkiler yarattığını belirtmektedirler. Çalışmada Hollanda Hastalığı ve IMF politikalarının neden olduğu etkilerin benzerlik göstermesinden dolayı, IMF politikalarının neden olduğu etkilerin "IMF Hastalığı" olarak değerlendirilmesi önerilmektedir.

Akça, Bal ve Demiral (2015), 1996-2012 yılları arasında ve MENA ve Hazar bölgesinde 21 ülke kapsamında inceledikleri doğal kaynak zenginliği ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkisinde yönetim göstergelerinin aracılık etkisini, panel veri analizi yöntemi ile incelemiştir. Analiz sonucuna göre, doğal kaynakların ekonomik büyümeyi artırırken, yönetim göstergelerini anlamlı biçimde olumsuzlaştırdığını belirlemişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre, ülkelerin kurumsal yapılarının iyileştirilmesi ve olumsuz etkilere yönelik çözüm yolları üretilmesi gerektiğini belirtmektedirler.

Literatürdeki çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde; doğal kaynak zenginliklerinin birçok ülke açısından olumlu ve olumsuz etkileri bulunmaktadır. Kaynak laneti ve kaynak nimeti olarak da değerlendirebileceğimiz olgu ülkeler için büyük önem arz etmektedir.

4.2. VERİ SETİ, DEĞİŞKEN AÇIKLAMALARI VE KAYNAKLAR

Çalışmada, farklı bölgelerden, örneklemini petrol bolluğu başta olmak üzere doğal kaynak donanımı bakımından zengin gelişmekte olan 13 ülke oluşturmakla birlikte ülkeler veri kısıtı altında seçilmiştir. Buna karşın bazı ülkelerin bazı yılları için eksik veriler bulunduğundan çalışmanın ampirik çatısı dengesiz panel veri analizi prosedürü ile yürütülmüştür. Ampirik analiz, petrol başta olmak üzere doğal kaynak donanımı bakımından zengin gelişmekte olan 13 ülke (*Ekvador, Mısır, Endonezya, İran, Irak, Kazakistan, Malezya, Meksika, Nijerya, Peru, Rusya, Ukrayna ve Venezuela*)'nin 1981-2016 dönemi yıllık veri setleri kullanılmıştır. Böylece 13 (N) ülke 36 (T) olmak üzere 468 gözlem sayılı panel verileri analiz edilmiştir. Bununla birlikte kullanılan program (Eviews) ve yöntemler eksik verileri ayarlayabildiğinden sonuçlarının güvenilirliği ve geçerliliğinde eksik verilerin bir etkisi bulunmamaktadır.

Çalışmada kullanılan veriler ile açıklamalarına ve veri kaynaklarına ilişkin bilgiler aşağıda Tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo 2: Kullanılan değişkenler, açıklamaları ve veri kaynakları

Değişken	Açıklama	Kaynak
KBRGSYH	Kişi Başına Reel GSYH	Penn World Table, 2019 ; Feenstra vd., 2015)
FİZSER	Fiziki Sermaye	Penn World Table, 2019 ; Feenstra vd., 2015)
BESSER	Beşeri Sermaye	WB-WDI, 2019
TFAKVER	Toplam Faktör Verimliliği	Penn World Table, 2019 ; Feenstra vd., 2015)
EMEKMAL	İşgücü Maliyeti	Penn World Table, 2019 ; Feenstra vd., 2015)
DKUR	Döviz Kuru	Penn World Table, 2019 ; Feenstra vd., 2015)
HUKHARC	Hükümet Harcamaları	Penn World Table, 2019 ; Feenstra vd., 2015)
KAYNAKZENG	Doğal Kaynak Zenginliği	U.S. Energy Information Administration, 2019

Panel veri analizinin uygulandığı araştırmada ekonomik büyümeyi ölçen kişi başına reel GSYH, bağımlı değişken olarak ele alınmıştır. Bağımsız değişkenler ise; fiziki sermaye, beşeri sermaye, toplam faktör verimliliği, iş gücü maliyeti, döviz kuru, hükümet harcamaları ve doğal kaynak zenginliği şeklindedir. Değişkenlerin analizde kullanılan açıklamaları ve veri kaynakları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Çalışmada ele alınan ülkeler için doğal kaynak zenginliği ve ekonomik büyümeye ilişkin olarak şu şekilde genel bir değerlendirme yapmak mümkündür (EIA-IMF, 2019):

i). Ekvador: Petrol ve doğal gaz üretimi bakımından önemli bir ülke olan Ekvador, 8 milyar varilin üzerinde petrol rezervine sahip olan orta gelirli bir ülkedir. Petrol ve doğal gaz ülke ihracatının toplam değerinin %38'ini oluşturmaktadır.

ii). Mısır: Petrol ve doğal gazın önemli olduğu Mısır'ın petrol rezervi 4,5 milyar varilin altındadır. Mısır, ham petrol ihracatında toplam ülke ihracatının %18'ini oluşturmaktadır. Nitekim Mısır uluslararası enerji piyasalarında önemli bir role sahiptir. Orta gelir düzeyinde bir ülke konumunda yer alan Mısır, MENA bölgesindeki en büyük nüfusa sahiptir. Petrol ve doğal gaz üretiminin kayda değer bir kısmı ülke içi enerji ihtiyacını karşılamak için kullanılmaktadır. Mısır ekonomik reformları aracılığıyla ülke büyümesinin gelişmesini, işsizliğin azaltılmasını ve döviz rezervlerinin artmasını sağlamaktadır.

iii). Endonezya: Endonezya'nın petrol ve doğal gaz ihracatı ülke için önemli düzeyde iken son yıllarda ithalatçı duruma gelmiştir. Buna karşılık ülkede artan doğal gaz üretimi, ülkenin ihracatçı konuma gelmesine neden olmuştur. Ayrıca Asya'nın en kalabalık ülkeleri arasında yer alan Endonezya, enerji ve diğer petrol bazlı ürünler için geniş bir iç pazara sahiptir.

iv). İran: İran 160 milyar varilin altında önemli bir petrol rezervine sahiptir. İran yaptırımlardan dolayı ekonomik büyüme ve gelişme bakımından gerilemiştir. Ancak son yaptırımların kaldırılması, ülkenin petrol ve doğal gaz kaynaklarını artırması bakımından fırsat sağlamaktadır.

v). Irak: Orta gelir düzeyinde bir ülke olan Irak, dünyanın en büyük petrol ve gaz rezervine sahip ülkeleri arasında yer almaktadır. Petrol üretiminin yoğun olduğu Irak'ta çatışmalar ve terör olayları büyük oranda yaşanmaktadır. Çatışmaların ve terör olaylarına karşın petrol üretiminin azalmadığı ve arttığı görülmektedir.

vi). Kazakistan: Kazakistan 30 milyar varil petrol rezervi ile Avrasya bölgesinde yer alan en yüksek kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasılaya sahiptir. Dünyanın petrol üretiminde üst sıralarda yer alan Kazakistan'da ayrıca önemli ölçüde gaz rezervi bulunmaktadır. Petrol ve gaz, toplam ülke ihracatının %68'ini oluşturmaktadır. Kaynak yoğunluğunun kayda değer bir biçimde büyük olması ülkenin kaynak bağımlılığının artmasına neden olmaktadır.

vii). Malezya: Güneydoğu Asya ülkeleri arasında Endonezya'dan sonra petrol ve gaz oranı en yüksek seviyededir. Ayrıca Malezya bölgenin en büyük petrol ihracatçıları arasında yer almaktadır. Ülkenin petrol kaynakları ve kişi başına düşen petrol oranları yüksek olmasına karşın ülkede olumsuz bir etki yaratmamıştır. Malezya'da enflasyon oranları düşük ve kalkınma oranları yüksek seviyededir.

viii). Meksika: Petrol ve doğal gaz sektörünün gelişmesi ve rekabetini artırmak için 2013 yılında devlet kurumlarının yapılanması ve özel sektör yatırımlarının artırılması için enerji reformları uyguladı. Meksika, rezervlerin çıkarılması konusunda başarılı bir performans sergilerken kaynak yönetimi konusunda aynı derecede başarılı değildir. Ülke 10 milyar varilin altında petrol rezervlerine sahip olması ile önemli bir kaynak gelirene sahiptir. Ancak Meksika son dönemlerde petrol ve gaz ihracat oranlarında azalma yaşamaktadır.

ix). Nijerya: Nijerya yaklaşık 37 milyar varil petrol rezervine sahiptir. Dünyanın en kaynak bağımlı ülkeleri arasında yer almaktadır. Nijerya'nın kaynak bağımlılığının nedenleri arasında, petrol ve doğalgazın devlet gelirlerine katkı sağlaması ve 2015 yılında toplam ihracatının %90'ının oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Afrika Devi olarak ifade edilen Nijerya, doğal kaynaklar bakımından yüksek oranlara sahip olmasına karşın ülkenin gelişme ve büyüme düzeyleri bakımından kötü bir performans sergilemektedir.

x). Peru: Ekonomik bakımdan önemli maden kaynaklarına sahip olan Peru stratejik konuma sahip bir ülkedir. Bakır, kalay ve altın kaynakları bakımından önemli rezervlere sahip olan Peru'da toplam ihracatın önemli bir kısmını maden sektörleri oluşturmaktadır. Ayrıca Peru'da petrol ve doğal gaz sektörleri önem arz etmektedir.

xi). Rusya: Petrol ve gaz kaynakları bakımından zengin olan Rusya ekonomisi 80 milyar varil petrol rezervine sahip bir ülkedir. Ayrıca ülkenin toplam ihracatının %63'ünü petrol ve gaz sektörleri oluşturmaktadır. Ancak son yıllarda küresel anlamda petrol fiyatlarındaki düşüş, ekonomik yaptırımlar ve askeri harcamaların artması ülkenin ekonomik problemlerle karşılaşmasına neden oldu.

xii). Ukrayna: Hidrokarbon rezervlerine sahip olan Ukrayna ekonomisi, gelir yönetiminde düşük bir performans sergilemektedir. Avrupa'da üretilen gaz hacimlerine göre Ukrayna dördüncü sırada yer almaktadır. Ancak ülke doğal gaz kaynağına sahip olmasına karşın doğal gaz ithalatçısı bir ülke konumundadır.

xiii). Venezuela: Venezuela ekonomisi 300 milyar varil ile dünyanın en büyük petrol rezervine sahip bir ülkedir. Dolayısıyla ülke ekonomisini petrol rezervleri ve

ihracatı oluşturmaktadır. Nitekim kaynak bağımlılığının yarattığı olumsuz etkiler (kaynak laneti) Venezuela'da görülmektedir. Ülke ekonomisinin petrol rezervlerine dayandırılmasından dolayı petrol üretimi ve fiyatlarındaki dalgalanmalar ülkeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Ayrıca ülke ekonomisinin petrole bağımlı olması yüksek enflasyon oranlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum ülkede gelir eşitsizliğine ve fakirlik oranlarının artmasına yol açtığı görülmektedir.

4.3. PANEL VERİ ANALİZİ

Panel veri, aynı tür yatay kesitsel gözlemlerin (örneğin; ülke, hanehalkı veya firma) belli bir zaman döneminde bir araya getirilmesi ile oluşturulan karma veri türüdür (Baltagi, 2005: 1; Gujarati ve Porter, 1999: 5). Dolayısıyla belirli bir zaman birimine sahip kesit gözlemleri ile ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesinde panel veri analizi yöntemi kullanılmaktadır.

Ekonometrik analizde, panel veri kullanımı diğer analiz türlerine göre birçok üstünlük sağlamaktadır. Bu avantajlar aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (Baltagi, 2005: 4-9):

- i. Panel veri setlerinde incelenen kesitlerin (firmalar, hanehalkları vb.) heterojen olduğu bilgisini bulunmaktadır. Dolayısıyla veri seti incelenirken heterojenliğe karşı kontrol edilmektedir.
- ii. Panel veri analizi, zaman serisi ve diğer kesitsel analiz modellerine göre daha fazla bilgi içerdiği ve daha çok değişkenlik gösterdiği için, çoklu bağlantı sorunu ile bu tür verilerde daha az karşılaşılmaktadır. Ayrıca panel veri setlerinde gözlem sayısının diğerlerine kıyasla daha fazla olması oluşturulacak regresyon modelinin serbestlik derecesinin ve verimliliğinin daha fazla olmasını sağlar.
- iii. Panel veri yöntemi, kesit veri veya zaman serisi analizlerinde basitçe tespiti mümkün olmayan etkileri daha iyi tanımlayabilir ve ölçülebilir. Ayrıca panel veri setleri değişim dinamiklerini daha iyi açıklamaktadır.
- iv. Panel veri, daha karmaşık modeller oluşturmamızı ve test etmemizi mümkün kılmaktadır. Bu durum ekonomik tahmin yönteminin etkinliğini artırmaktadır.

- v. Artan gözlem sayısı ve serbestlik derecesinin artması, verilerin ve ekonometrik analizlerin güvenilirliğini artırmaktadır.

Panel veri setinin kesit veri veya zaman serisi analizlerine göre olumsuz yönü ise, geniş bir kesite ve uzun zaman dilimine sahip olmasıdır. N adet yatay kesit ve T zaman boyutunu içeren bir panel veri analizinde (dengeli panel veri seti) gözlem veri sayısı ($N \times T$)'nin sonucuna eşittir. Bu şekilde oluşturulan bir panel veri setinin standart doğrusal modeli şu şekilde ifade edilmektedir (Baltagi, 1995: 12; Johnston ve Dinardo, 1997: 390) :

$$Y_{it} = \beta_{0it} + \beta_{1it}X_{1it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + u_{it} \quad (i= 1,2,\dots,N ; t= 1,2,\dots,T) \quad (1)$$

$$y_{it} = \alpha + X_{it}\beta + u_{it} \quad (2)$$

$$u_{it} = \mu_i + v_{it} \quad (3)$$

Burada i kesit birimini, t ise zaman birimini ifade etmektedir. Bu nedenle alt indis olarak gösterilmektedir. Modelde, N birim sayısını, T birimlere ait gözlem sayısını ve u hata terimini ifade etmektedir. Panel veri analizinde her bir birim için gözlenemeyen bireysel etkiler meydana gelebilmektedir. Denklik 3'teki μ_i gözlenemeyen bireysel etkileri temsil ederken, v_{it} geriye kalan hata terimini belirtmektedir (Bal ve Akça, 2016: 102). Ayrıca her veri seti için gözlemlerin birbirinden ilişkisiz olduğu ve her bir kesit ve zaman boyutu için hata teriminin sabit varyanslı olduğu kabul edilmektedir (Johnston ve Dinardo, 1997: 390). Modelde ifade edilen α terimi sabit terimdir ve birimden birime farklılık göstermektedir. Bu durum bireysel heterojenite olarak ifade edilmektedir (Sayılğan ve Süslü, 2011: 84). Panel veri modelleri, değişkenlerin kesit birimine veya zaman birimine göre değer almasıyla ilişkili olarak farklı şekillerde sınıflara ayrılabilir. Bu sınıflandırma gözlemlenmeyen bireysel etkilere göre farklı modeller tahmin edilmesi ile gerçekleştirilmektedir (Bal ve Akça, 2016: 102; Tatlıcı ve Kızıltan, 2011: 294). Panel veri modelinde yer alan β_{1it} den β_{kit} ye kadar ifade edilen eğim katsayıları ise birbirlerinden bağımsızdır. Bu bağımsız değişkenler farklı zaman dönemlerine ve birimlere göre değişiklik gösterilebilir. Ayrıca model tahmini eğim katsayısı, sabit terim ve hata terimi çerçevesinde beş farklı model tahmini yapılmaktadır (Özer ve Biçerli, 2003: 71):

- i. Sabit terim ve eğim katsayıları zaman ve birimlere göre değişiklik göstermemektedir. Modelde ifade edilen hata terimi zaman ve birimlerin farklılıklarını yansıtabilir.
- ii. Eğim katsayıları sabit bir şekilde ifade ediliyorsa, sabit terim birimlere göre değişebilirken, zamana göre sabit kalabilir.
- iii. Eğim katsayısı sabit olduğu zaman, sabit terim hem birime hem de zamana göre değişiklik gösterebilir.
- iv. Eğim katsayısı ve sabit terim her ikisi de birimlere göre değişiklik gösterebilir.
- v. Modelde bulunan tüm katsayılar hem birime hem de zamana göre değişiklik gösterebilir.

Panel veri setlerinin analizlerde tahmin edilen modellerde genellikle sabit ve rassal etkiler tahmin modelleri kullanılmaktadır (Brooks, 2008: 490). Sabit etkiler modeli (fixed effects), gözlemlenmeyen bireysel etkilerin sabit bir parametre olduğu varsayımı altında eğim katsayılarının değişmediği model olarak ifade edilmektedir. Bu modelde birimlerin davranışlarındaki değişiklikler sabit terimdeki değişikliklerle ifade edilmektedir. Tahmin edilen sabit etkiler ve rassal etkiler modellerinin dışında, modeldeki yatay kesitlerin tamamı için ortak bir sabit terim mevcuttur. Bu ortak sabit terim havuzlanmış en küçük kareler modelinde tahmin edilmektedir. Bu modelde her bir yatay kesite bağlı olarak ifade edilen kukla değişkenleri dahil edilmeden bütün kesit verileri bir havuzda toplanmakta ve bağımlı değişkenleri etkileyen bağımsız değişkenlerin nasıl bir etki yarattığı belirlenmektedir (Sayılğan ve Süslü, 2011: 84-85; Bal ve Akça, 2016: 102). Rassal etkiler modeli (random effects) ise, kesit birimlerinin veya zaman verilerinde meydana gelen değişimlerin hata terimi gibi tesadüfi bir değişken olarak kabul edildiği modeldir. (Gujarati, 2004: 650-651; Bal ve Akça, 2016: 102).

Sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri üç farklı şekilde tahmin edilmektedir. Bu modeller için zaman, grup ya da her ikisinin de etkili olduğu çift yönlü model tahmini yapılmaktadır. Model tahmini tek-yönlü ya da çift-yönlü olarak tahmin edilmektedir. Grup sabit etkisi olarak da ifade edilen tek yönlü model şu şekilde ifade edilmektedir (Brooks, 2008; Bal ve Akça, 2016: 102-104):

$$y_{it} = \alpha + \beta x_{it} + \mu_i + v_{it} \quad (4)$$

Denklem 4’te ifade edilen model, yatay kesit değişkenlerinin her biri için kukla değişkenler kullanılarak tahmin edilmektedir. Bu model tahmininde sabit terim yer aldığı zaman kukla değişken tuzağından kaçınmak için (n-1) tane kukla değişkeni modele dahil edilmektedir. Modelin tahmin sonucu sabit terim katsayısına göre iki farklı şekilde tahmin edilmektedir. Bu tahmin yöntemi sabit terim katsayısının tüm yatay kesitler bakımından aynı olması veya farklı olmasına göre belirlenmektedir. Sabit terim katsayısının tüm yatay kesitler bakımından aynı olması, havuzlanmış EKK yöntemine işaret ederken, farklı olması tek-yönlü sabit etkiler modelinin geçerli olması gerektiğini ifade etmektedir. Zaman etkisinin modele dahil edildiği tahmin yönteminde kullanıldığı tek-yönlü sabit etkiler modelinin gösterimi şu şekilde ifade edilmektedir (Brooks, 2008; Bal ve Akça, 2016: 102-104):

$$Y_{it} = \alpha + \beta\chi_{it} + \lambda_t + v_{it} \quad (5)$$

Denklem 5’te yer alan denkleme göre bağımlı değişkenin zamana bağlı olarak ortalama değerinin değişim gösterdiği varsayılmaktadır. Ancak zamanın belli bir yerinde tüm yatay kesit değerleri için değişmediği ve aynı olduğu gösterilmektedir. Denklemde ifade edilen λ_t yatay kesitler arasında sabitken zamanla değişime uğrayan ve ayrıca bağımlı değişkenleri etkileyen değişkenlerin tamamını göstermektedir. Aynı şekilde ifade edilen grup etkisi ve zaman etkisinin birlikte kullanıldığı çift yönlü modelde bulunmaktadır. Bu model şu şekildedir (Brooks, 2008):

$$\gamma_{it} = \beta\chi_{it} + \mu_1D1_i + \mu_2D2_i + \mu_3D3_i + \dots \dots + \mu_NDN_i + \lambda_1D1_t + \lambda_2D2_t + \lambda_3D3_t + \dots \dots + \lambda_TDT_t + v_{it} \quad (6)$$

Sabit etkiler modeli çift yönlü ve tek yönlü olmak üzere iki farklı şekilde ifade edilmektedir. Denklem 6’da grup etkisi ile zaman etkisinin birlikte ifade edildiği çift yönlü sabit etkiler modeli gösterilmektedir. Bu modelde (k+N+T) kadar parametre sayısı bulunmaktadır. Sabit etkiler de gösterildiği şekilde rassal etkiler modeli içinde grup etkisi ve zaman etkisine bağlı iki farklı model ifade edilmektedir. Grup etkisinin yani tek yönlü rassal etkiler modelinin tahmin modeli şu şekilde ifade edilmektedir (Brooks, 2008; Bal ve Akça, 2016: 102-104):

$$Y_{it} = \alpha + \beta\chi_{it} + \omega_{it} , \quad \omega_{it} = \varepsilon_i + v_{it} \quad (7)$$

Denklem 7’de ifade edilen ε_i zamanla değişime uğramayan ancak yatay kesitler arasında farklılık gösteren rassal bir değişken olarak tanımlanmaktadır. Zaman etkisinin geçerli olduğu tek yönlü rassal etkiler modeli ise şu şekilde ifade edilmektedir (Bal ve Akça, 2016: 102-104):

$$Y_{it} = \alpha + \beta\chi_{it} + \omega_{it}, \quad \omega_{it} = \varepsilon_t + \nu_{it} \quad (8)$$

Denklem 8’de ifade edilen ε_t zaman değişiklik gösteren ancak yatay kesitler arasında aynı olan rassal bir değişken olarak tanımlanmaktadır. Sabit etkiler modelinde ifade edildiği gibi rassal etkiler modelinde grup etkisi ve zaman etkisinin birlikte kullanıldığı çift yönlü rassal etkiler modelinde bulunmaktadır. Bu nedenle sayılan durumları dikkate alan F, LM, Honda ve Hausman gibi testlerin sonuçlarına göre en uygun model belirlenmektedir (Brooks, 2008; Bal ve Akça, 2016: 102-104).

4.4. MODEL BELİRLEME

Literatürde doğal kaynak zenginliği ve ekonomik büyümenin belirleyicilerini inceleyen çalışmalarda geniş bir açıklayıcı değişkenin kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada, ilgili literatür ve özellikle, Nguyen (2009) ve Knight, Loayzo ve Villanueva (1993) tarafından yapılan çalışmalarda kullanılan spesifikasyonlar dikkate alınarak teorik model oluşturulmuştur.

Çalışmada 1981-2016 dönemi verileri ele alınmaktadır. Her bir ülke grubu için 7 ülke birimi seçilmiştir. Ekonomik büyümeyi belirleyen seçilmiş unsurların etkilerine ek olarak doğal kaynak zenginliğinin etkisini inceleyen teorik model şu şekilde oluşturulmuştur:

$$KBRGSYH = f (FİZSER, BESSER, TFAKVER, EMEKMAL, DKUR, HUKHARC, KAYNAKZENG)$$

Çalışmada, açıklayıcı (bağımsız) değişkenlerin kişi başına reel GSYH’yı (bağımlı değişken) hangi yönde ve nasıl etkilediklerinin değerlendirilmesi sebebiyle oluşturulan uzun dönem doğrusal panel regresyon modeli şu şekilde ifade edilmektedir:

$$KBRGSYH_{it} = \beta_0 + \beta_1 FİZSER_{it} + \beta_2 BESSER_{it} + \beta_3 TFAKVER_{it} + \beta_4 EMEKMAL_{it} + \beta_5 DKUR_{it} + \beta_6 HUKHARC_{it} + \beta_7 KAYNAKZENG_{it} + u_{it}$$

$$(i = 1, 2, \dots, 13; \quad t = 1981, 1982, \dots, 2016)$$
$$(N = 13) \quad (T = 36)$$

Modelde i alt indisi hane, firma ve ülke gibi faktörleri; t ise zamanı temsil etmektedir. Dolayısıyla i indisi yatay kesit boyutunu ifade ederken, t zaman serisi boyutunu belirtmektedir. Modelde β_0 sabit terimi göstermektedir (Hsiao, 2003; Baltagi, 2005).

Ekonomilerin büyüme modellerini belirleyen faktörler her ülke için farklılaşmaktadır. Genel ekonomik seviyelerinin belirlenmesinde etkili olan dışsal değişkenlerin ülkeden ülkeye farklı etkiler yaratması ve büyümeyi ne derece etkilediği kesin olarak belirlenememesinden dolayı literatürde belirsizlikler yaratmaktadır (Nyugen, 2009). Teorik açıklamalar doğrultusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte, fiziki sermaye, beşeri sermaye, toplam faktör verimliliği, işgücü maliyeti ve doğal kaynak zenginliklerinin kişi başına reel GSYH (KBRGSYH)'yi pozitif yönlü etkilemesi beklenmektedir. Ancak çalışmada dikkat edilen unsurlar ve ülkelerin farklılığından dolayı fiziki sermaye, toplam faktör verimliliği ve doğal kaynak zenginliği ve kişi başına reel GSYH arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu tahmin edilmektedir.

Çalışmada oluşturulan modellerde yer alan değişkenler ve kişi başına reel GSYH üzerindeki etkileri, elde edilen bulgular ve teorik temelleri aşağıda ifade edilmektedir.

i. Fiziki Sermaye

Ülkelerin ekonomik gelişmelerinin temel göstergeleri arasında yer alan sermaye birikimi ile kişi başına reel GSYH arasında olumlu yönlü bir ilişki beklenmektedir. Ancak, ülkelerin gelişme düzeyleri, kullandıkları faktörler gibi değişkenlerin farklı olmasından dolayı ülkelerde farklı sonuçlara neden olmaktadır. Doğal kaynak zenginliğinin yoğun olduğu birçok ekonomide fiziksel sermaye çok maliyetli olacağı için ülke ekonomilerini olumsuz şekilde etkilemektedir. Bu duruma örnek olarak, madencilik ve petrol sektörleri gösterilmektedir. Üretim yoluyla elde edilmeyen bu sektörlerin genellikle çıkarımı çok yoğun sermaye gerektiren süreçlerdir. Dolayısıyla ülkelerde fiziksel sermayenin maliyetli olması ve bu sermayeyi almak için kişi başına GSYH pahalı olduğu için ülkeleri olumsuz yönde etkilemektedir (Blanco ve Grier, 2012: 282).

Fiziki sermaye, Solow (1956)' un modeline dayandırılmaktadır. Solow (1956)'un modeli Cobb-Douglas üretimi fonksiyonunun da etkisiyle birlikte teknolojinin var olmadığı varsayımı altında şu şekilde gösterilebilir (Taban ve Kar, 2006: 160-161; Nyugen, 2009: 4):

$$Y = f(K, L) = AK^\alpha L^{1-\alpha} \quad (9)$$

Bu fonksiyonda Y çıktı düzeyini, K sermaye miktarını, L emek miktarının ve A teknolojiyi ifade etmektedir. Ayrıca fonksiyona göre $0 < \alpha < 1$ olarak gösterilmektedir. Solow (1956) büyüme modelinin temel varsayımı, üretim fonksiyonunun ölçeğe göre sabit getirili olduğu kabul edilmektedir. Solow (1956) modelinin temelini attığı daha sonra Neo-klasik büyüme modeli olarak literatürde geçerli olan büyüme teorisinin varsayımları arasında, sermaye olgusunun azalan getiriye sahip olması yer almaktadır. Dolayısıyla bu durum fiziksel sermayedeki artışların geçiş dönemlerinde azalan getiri ile karşılaşmasından kaynaklı büyümeyi olumsuz şekilde etkileyebilir. Tüm bu etkiler dahilinde fiziksel sermayenin maliyetli olmasından dolayı ekonomileri olumsuz yönde etkileyebilir (Taban ve Kar, 2006: 160-161).

ii. Beşeri Sermaye

Beşeri sermaye, bireyin bilgi, beceri, sağlık ve eğitimin toplamı olarak ifade edilmektedir (Becker, 1995: 1). Beşeri sermaye olgusu, Lucas (1988)'ın modeline dayandırılmaktadır. Solow modelinde sermayenin özellikle fiziksel sermaye şeklinde değerlendirilmesinden sonra Lucas (1988) beşeri sermayeyi modele dahil edecek şekilde Solow modelini genişletmeyi amaçlamıştır (Nyugen, 2009: 15).

Ülkelerin ekonomik bakımdan gelişmelerinin, rekabet üstünlüğüne sahip olmalarının ve ileri düzey büyüme oranlarına sahip olmalarında bilgi ve nitelikli insan gücünün etkisinin bulunduğu ifade edilmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerin, gelişimlerini bilgiye, teknolojiye, yeniliğe ve nitelikli birey olmaya dayandırmaları fiziki sermayenin yanı sıra beşeri sermayenin önemini göstermektedir. Dolayısıyla ülkelerin beşeri sermaye yatırımlarının ve teşviklerin artması ülkenin gelişmişliğinin göstergeleri arasında yer almaktadır. Beşeri sermayenin özellikle eğitim oranlarının, okula kayıt yaptırma oranlarının yükselmesi ülkenin nitel anlamda geliştiğini göstermektedir (Yumuşak, 2008: 7). Ancak ülkelerin bazılarında beşeri sermayenin rolü olmadığı veya ülkelerin beşeri sermayeye yatırım yapma talebinin bulunmadığı görülmektedir. Bu ülkelerin özellikle doğal kaynak zenginliklerine sahip olmasının

beşeri sermayeyi negatif etkileyebileceğini göstermektedir. Doğal kaynak zenginliğine sahip ülkelerin genellikle tek sektör üzerinde yoğunlaşması, çalışan nüfusun eğitilmiş eğitimli eğitimli olarak ayırt edilmemesi beşeri sermayenin bu ülkelerde önemini kaybetmesine neden olmaktadır (Nyugen, 2009: 34).

Beşeri sermaye kavramı çalışmada, küresel gelişme göstergeleri arasında yer alan ikinci düzey (secondary) okul kayıt oranı (toplamın yüzdesi olarak) ile ifade edilmektedir. Ülkeler ikinci düzey okul kayıt oranı ile ilköğretim düzeyinde başlayan temel eğitimin tamamlanması sonucunda daha uzman öğretmenler, daha fazla konu veya beceriye yönelik eğitim sunarak yaşam boyu öğrenme ve beşeri sermaye gelişimini amaçlamaktadır (WB-WDI, 2019). Dolayısıyla ikinci düzey okul kayıt oranındaki artışları ekonomik büyümeyi hem artıracak hem de ülkelerin kalkınmasında önemli bir rol oynayacağı ileri sürülmektedir. Ancak ülkelerin eğitimden uzaklaşması veya okul kayıt oranlarında düşüşlerin yaşanması ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilemektedir (Chowdhury vd., 2018).

iii. Toplam Faktör Verimliliği

Ülkelerin büyümelerinin ve gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde etkisi bulunan ve temel bir gösterge olarak ifade edilen toplam faktör verimliliği, ülkelerin büyüme oranları içerisindeki sermaye ve istihdam artışları dışındaki sebeplerin veya değişkenlerin açıklanması olarak tanımlanmaktadır. Toplam faktör verimliliği Collins ve Bosworth (1996)'ın çalışmasına dayandırılmaktadır. Bu çalışmaya göre, büyümenin değişkenlerinin belirlenmesinde, kullanılan üretim faktörlerinden hangisinin ne derece etkili olduğunun tespit edilmesi bakımından önemli bir rol üstlenmektedir. Ayrıca toplam faktör verimliliği büyümenin sağlanabilmesi ve sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi için büyük önem taşımaktadır. Ancak doğal kaynak zenginliği gibi ani gelir artışlarının yaşandığı ülkelerde istihdamın terk edilmesi, üretim sektörlerinin yer değiştirmesi gibi olumsuz etkilerden dolayı toplam faktör verimliliği ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmektedir (Vergil ve Abasız, 2008: 160; Nyugen, 2009: 110-112).

iv. İşgücü Maliyeti

İstihdam ile ekonomik büyüme arasında olumlu yönde bir ilişki olduğu kabul edilmektedir. Ancak doğal kaynak zenginliğine sahip ülke ekonomilerinin tek sektör üzerinde yoğunlaşmasının etkisiyle işsizlik oranları artmaktadır. İşsizliğin ortaya çıkmasına neden olan birçok etken bulunmaktadır. Bu etkenler arasında, yüksek işgücü

maliyetleri (istihdam vergileri), işe alım süreçlerinde torpil gibi faktörlerin etkili olması ve işe uyumsuz vasıflar gösterilmektedir (Kara ve Duruel, 2010: 383).

İşsizlik olgusunun belirlenmesinde işgücü talebinin belirlenmesi gerekmektedir. İşgücü talebinin en temel belirleyicileri arasında, işgücü maliyeti ve büyüme oranı gösterilmektedir. İşgücü talebi büyüme ile doğru orantılıyken, işgücü maliyeti ile ters orantılıdır. İşgücü maliyeti ise, üretim de yapılan işçilik maliyetlerinin tamamı olarak ifade edilmektedir. Yani işgücü maliyetleri, istihdam maliyetleri ve ücretleri kapsamaktadır. Dolayısıyla işgücü maliyetlerinin düşürülmesi istihdamı ve ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Ancak işgücü maliyetinin yüksek olması ve düşürülememesi ekonomiler için büyük sorunlar yaratmaktadır. Özellikle kaynak zenginliğine sahip ekonomilerde işgücü maliyetlerinin yüksek olması ekonomik büyümenin olumsuz yönde etkilenmesine neden olmaktadır (Bozdağlıoğlu, 2007: 4).

v. Döviz Kuru

Döviz kuru, ekonomik faaliyeti belirleyen temel göstergeler arasında yer almaktadır. Döviz kurunda meydana gelen değişimler ekonomik büyümeyi, ekonomik faaliyetlerin durumuna göre etkilemektedir (Duygulu, 1998: 107). Özellikle dışa açık rekabetçi piyasaların ve rekabetçi bir döviz kurunun geçerli olduğu ülkelerde ekonomik büyümenin olumlu yönde etkilendiği ifade edilmektedir (Balaylar, 2011: 140).

vi. Hükümet Harcamaları

Hükümet harcamaları, devletin temel hizmetlerinin ve görevlerinin gerçekleştirilmesi amacıyla yapılan tüm harcamaları kapsamaktadır. Hükümetin temel harcama alanları arasında yer alan, sağlık, adalet, eğitim, toplum refahının ve güvenliğinin sürdürülmesi amacıyla yapılan tüm harcamalar olarak tanımlanmaktadır (Heitger,2001:6). Hükümet harcamaları özellikle dışsalıkları ve piyasa başarısızlıklarını ortadan kaldırmak ve ayrıca sosyal güvenliğin sağlanması sebebiyle büyük önem arz etmektedir. Hükümet harcamalarının ne derece olduğunu ölçmek için kullanılan temel yöntem GSYİH içerisindeki hükümet harcamalarının oranının belirlenmesidir (Uzay, 2002: 152-53).

Hükümet harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, hükümetin yaptığı harcama oranlarının büyüklüğüne göre farklılaşabilmektedir. Hükümet harcamalarının oranının yüksek olması ekonomik büyümeyi olumsuz etkilerken, bu durum tersi ise ekonomik büyümenin artmasına neden olmaktadır. Kamu kesiminin yaptığı harcamaların yoğunluğu ekonomilerde vergi yükünün de artmasına yol açmaktadır.

Dolayısıyla kamu kesiminin harcamalarının yoğun olması durumunda ekonomik etkinlik azalmakta ve mali yükler büyümeyi negatif etkilemektedir. Ancak kamu kesimi harcamalarının toplumsal menfaatlere ve kamu yatırımlarına dayandırılması ile ilişkili olarak büyümeyi de teşvik ettiği ifade edilmektedir (Altunç, 2011: 145-146).

vii. Doğal Kaynak Zenginliği

Doğal kaynak zenginlikleri ülkeler için bir şans/nimet olarak değerlendirilmektedir. Ancak kaynak zenginliğine sahip ülkelerin genellikle ekonomik, sosyal ve politik bakımdan kötü performans sergilemeleri kaynaklarının nimet yerine lanet etkisi yarattığını göstermektedir. Kaynak bolluğu ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki konusunda kapsamlı çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların büyük bir kısmında kaynak zenginliklerinin ekonomiler üzerinde bozucu ve yıkıcı etkiler yarattığı ifade edilirken (Corden, 1984; Gelb, 1988; Sachs ve Warner, 1999), bir kısmında da kaynak servetinin ekonomik büyümeyi ve gelişmeyi teşvik etmesinin mümkün olduğu belirtilmektedir (Lewis, 1989; Brunnschweiler, 2008).

Kaynak zenginliklerinin ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemesi farklı birçok nedene dayandırılmaktadır. Zengin doğal kaynak donanımlarının yarattığı ani gelir artışları bireylerin mevcut işlerini terk edip kaynak sektörüne yönelmesine neden olmaktadır. Bu durum sektörler arası dışlama etkisinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Kaynak zenginlikleri ayrıca yolsuzluk, eğitimin ihmali, gelir oynaklığı, rant kollama, aşırı güven ve kötü kurumsal yapılar sorunlarının ortaya çıkmasına da neden olmaktadır. Bu olumsuz etkilerden dolayı genellikle doğal kaynak zenginlikleri ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir (Corden, 1984; Sachs ve Warner, 1995; Gylfason, 2001).

4.5. AMPİRİK BULGULAR

KBRGSYH'nin belirleyicilerinin belirlenmesi için oluşturulan regresyon modeli tahmin edilmeden önce, modelde kullanılan değişkenlere dair tanımlayıcı istatistiklere ve değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisi incelenmiş ve bu verilere ait sonuçlar Tablo 3 ve Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 3: Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler

Değişkenler	Ortalama	Medyan	Maksimum	Minimum	Std. Sapma
KBRGSYH	-0,016	-0,026	0,670	-0,219	0,064
FİZSER	0,034	0,030	0,253	-0,028	0,035
BESSER	0,032	0,012	7,756	-0,866	0,398
TFAKVER	-0,001	0,000	0,663	-0,675	0,102
EMEKMAL	0,006	0,000	0,652	-0,295	0,069
DKUR	0,426	0,043	69,470	-0,365	3,651
HUKHARC	0,014	-0,002	4,071	-0,722	0,277
KAYNAKZENG	0,009	0,007	0,734	-0,852	0,103

Tablo 4: Değişkenler arasındaki korelasyon matrisi

	KBRGSYH	FİZSER	BESSER	TFAKVER	EMEKMAL	DKUR	HUKHARC	KAYNAKZENG
KBRGSYH	1							
FİZSER	-0,168	1						
BESSER	-0,069	0,027	1					
TFAKVER	-0,565	0,037	0,046	1				
EMEKMAL	0,069	-0,007	0,006	-0,237	1			
DKUR	0,152	-0,088	-0,007	-0,082	-0,008	1		
HUKHARC	0,237	0,135	-0,008	-0,162	0,054	-0,028	1	
KAYNAKZENG	-0,538	-0,026	-0,004	0,281	-0,086	-0,038	-0,262	1

4.6. PANEL BİRİM KÖK TESTİ

Çalışmanın ekonometrik modelinin doğru metodolojiyle tahmin edilmesi amacıyla serilerin entegre derecelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Literatürde bu amaçla kullanılacak çeşitli birim kök testleri mevcuttur. Panel birim kök testleri temel olarak, yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan testler olarak iki şekilde sınırlandırılmaktadır. Yatay kesit bağımlılığı modelde dikkate edilmezse 1.nesil testler, yatay kesit bağımlılığı geçerli ise 2.nesil testler kullanılmaktadır. Analiz yöntemlerinde, 1.nesil olarak ifade edilen birim kök

testleri, Levin-Lin ve Chu, Breitung, Im Pesaran ve Shin testleridir. Çalışmanın serilerinin olasılık değerine göre 1. veya 2. nesil oldukları belirlenmektedir. Serilerin olasılık değerlerinin 0'a yakın olması durağanlık göstergesi iken, 1'e yakın olması birim kök olduğunun göstergesidir (Çınar, 2010: 594). Regresyon analizlerinde serilerin durağan olması gerekmektedir. Durağan bir seri ise, zamana bağlı olarak varyansın ve ortalamasının sabit olması ve iki zaman dönemi arasındaki değişkenlerin olasılıklı bir süreç için gecikmeye bağlı olup zamana bağlı olmamasıdır (Gujarati, 2004: 26). Durağan olmayan zaman serileri trend içerecektir. Bu durum durağan olmayan bir model tahmin edildiğinde gerçekte olmayan bir model yani sahte regresyon problemlerine sebebiyet verebilmektedir (Hedeker ve Gibbons, 2006).

Çalışmada serilerin durağanlıklarının kontrolü için Levin, Lin ve Chu (2002) ile Im, Pesaran ve Shin (2003) panel birim kök testleri uygulanmıştır. Birinci nesil panel birim kök testleri arasında yer alan ve çalışmanın amacına uygun olarak birim kök sürecini dikkate alan bu testlerin sonuçları Tablo 5'de sunulmuştur. Tablo 5'de görüldüğü gibi, tüm değişkenler seviyede durağan olarak tespit edilmiştir.

Tablo 5: Panel birim kök test sonuçları

Değişken	Levin, Lin ve Chu (2002)				Im, Pesaran ve Shin (2003)			
	Trendsiz		Trendli		Trendsiz		Trendli	
	Test ist.	p	Test ist.	p	Test ist.	p	Test ist.	p
KBRGSYH	-6,830***	0,000	-6,588***	0,000	-7,614***	0,000	-5,493***	0,000
FİZSER	-3,418***	0,000	-3,775***	0,000	-6,602***	0,000	-6,914***	0,000
BESSER	-1,791**	0,036	-1,936**	0,026	-5,361***	0,000	-2,558***	0,005
TFAKVER	-8,197***	0,000	-7,249***	0,000	-8,080***	0,000	-6,456***	0,000
EMEKMAL	-12,512***	0,000	-11,641***	0,000	-13,504***	0,000	-12,071***	0,000
DKUR	-19,522***	0,000	-12,856***	0,000	-11,042***	0,000	-8,366***	0,000
HUKHARC	-4,478***	0,000	-2,882***	0,002	-7,614***	0,000	-5,938***	0,000
KAYNAKZENG	-6,123***	0,000	-5,736***	0,000	-8,619***	0,000	-7,292***	0,000

Not: *** ve ** istatistiklerin %1 ve %5 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 5'de regresyon modelinde yer alan değişkenlerin tamamının hem Levin, Lin ve Chu hem de Im, Pesaran ve Shin test sonuçlarına göre birim kök içermediği,

seviyede durağan olduğu görülmektedir. Buradan yola çıkarak uzun dönem doğrusal panel regresyon modelinin en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmesi uygundur. Regresyon modeli hem trendli hem de trendsiz birim kök sonuçlarına göre tahmin edilmektedir (Hsiao, 2003). Yapılan test sonuçlarına göre değişkenlerin tamamının seviyede durağan I(0) olduğu görülmektedir.

4.7. PANEL REGRESYON MODELİ TAHMİN SONUÇLARI

Çalışmada incelen regresyon modelinin doğru bir şekilde tahmin edilmesi ve tahmin sonuçlarının karşılaştırılması için havuzlanmış EKK, rassal etkiler ve sabit etkiler modeli tahmin edilmiş ve tahmin sonuçları Tablo 6’da sunulmuştur. Çalışmada ayrıca ele alınan regresyon modelini tahmin etmek için kullanılacak en uygun yöntemin belirlenmesi amacıyla F testi, Breusch-Pagan (1980) ve Honda (1985) testleri yapılmış ve yapılan test sonuçlarına göre karar verilmiştir. Bu testlerin sonuçları Tablo 7’de gösterilmiştir (Wooldridge, 2010).

Tablo 6: Bağımlı değişken: kişi başına reel GSYH- KBRGSYH

Değişkenler	Havuzlanmış EKK	Rassal Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli
	Katsayı	Katsayı	Katsayı
FİZSER	-0,306 [0,065]; (0,000)***	-0,326 [0,065]; (0,000)***	-0,390 [0,085]; (0,000)***
BESSER	-0,007 [0,006]; (0,209)	-0,007 [0,005]; (0,187)	-0,006 [0,005]; (0,249)
TFAKVER	-0,278 [0,024]; (0,000)***	-0,269 [0,024]; (0,000)***	-0,264 [0,023]; (0,000)***
EMEKMAL	-0,069 [0,034]; (0,039)**	-0,068 [0,033]; (0,039)**	-0,091 [0,033]; (0,006)***
DKUR	0,001 [0,001]; (0,014)**	0,001 [0,001]; (0,012)**	0,002 [0,001]; (0,007)***
HUKHARC	0,021 [0,008]; (0,015)**	0,021 [0,008]; (0,011)**	0,014 [0,008]; (0,089)*
KAYNAKZENG	-0,250 [0,023]; (0,000)***	-0,256 [0,023]; (0,000)***	-0,261 [0,023]; (0,000)***
Sabit	-0,004 [0,003]; (0,240)	-0,003 [0,003]; (0,395)	-0,001 [0,004]; (0,859)
R ²	0,524	0,525	0,579
Düzeltilmiş R ²	0,515	0,517	0,558
F istatistik	61,169 (0,000)***	61,491 (0,000)***	27,369 (0,000)***

Not: Kare parantez içerisindeki değerler standart hata değerlerini gösterirken, parantez içerisindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir. ***, ** ve * sırasıyla istatistiklerin %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 7: Tahmin modeli belirleme testleri

	t istatistikleri	p
F grup sabit etkiler modeli	4,167***	0,000
F zaman sabit etkiler modeli	1,872***	0,003
F çift yönlü sabit etkiler modeli	2,846***	0,000
Breusch-Pagan grup rassal etkiler modeli	25,557***	0,000
Breusch-Pagan zaman rassal etkiler modeli	4,718**	0,029
Breusch-Pagan çift yönlü rassal etkiler modeli	30,275***	0,000
Honda grup rassal etkiler modeli	5,055***	0,000
Honda zaman rassal etkiler modeli	2,172**	0,014
Honda çift yönlü rassal etkiler modeli	5,110***	0,000
Hausman Testi	39,574***	0,000

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

F testi, regresyon modelinin tahmin edilmesi amacıyla havuzlanmış EKK yöntemi ile sabit etkiler modelinin karşılaştırılması amacıyla uygulanmaktadır. Bu test Chow testi olarak da adlandırılmaktadır (Bal ve Akça, 2016: 107). Tablo 7’de sunulan F testi sonuçlarına göre, olasılık değerinin kritik değer açısından incelendiğinde havuzlanmış EKK etkiler yerine sabit etkilerin kullanılması gerektiği belirlenmiştir.

Regresyon modelinin tahmininde sabit etkiler modeli test edildikten sonra rassal etkiler modeli ile havuzlanmış EKK yöntemi karşılaştırılmıştır. Rassal etkiler model ile havuzlanmış EKK yönteminin karşılaştırılmasında Breuch-Pagan (1980) ve Honda (1985) testleri kullanılmıştır. Breuch-Pagan ve Honda test sonuçları incelendiğinde, regresyon modelinde rassal etkiler modelinin kullanılması gerektiği belirlenmiştir.

Hausman testi ise, rassal etkiler modeli ve sabit etkiler modelinin karşılaştırılıp hangi test modelinin uygun olduğunu seçmek için kullanılmaktadır (Yaffee, 2003: 10). Hausman test istatistik değeri kritik değer olan 0,05 değerinden büyük olduğu durumda sıfır hipotezi kabul edilirken, eğer istatistik değeri kritik değerden küçük ise sıfır hipotezi reddedilmektedir. Tablo 7’de ifade edilen Hausman test sonucuna göre, olasılık değerinin kritik değerinin altında çıktığı tespit edilmektedir. Dolayısıyla Tablo 6’da gösterilen üç model tahmin modeli sonuçlarına göre ve Tablo 7’de ifade edilen Hausman testi sonucuna göre, regresyon modelinin tahmininde sabit etkiler tahmincisinin kullanılması gerektiği görülmektedir.

Doğrusal regresyon modelinin önemli varsayımlarından birisi, sabit varyans varsayımdır. Bu varsayıma göre hata terimi varyansı, bağımsız değişkenlerdeki değişimlere bağlı olarak değişmeyip aynı kalmalıdır. Hata terimi varyanslarının

bağımsız değişkenlerle birlikte değişmesi durumunda değişen varyans sorunu ortaya çıkmaktadır. Doğrusal regresyon modelinin bir diğer önemli varsayımı da, hata teriminin birbirini izleyen değerleri arasında ilişki olmadığıdır. Hata terimleri arasında ilişki olması durumunda otokorelasyon sorunu ortaya çıkmaktadır (Bal ve Akça, 2016: 108). Verilerin özelliklerine bağlı olarak değişen varyans ve otokorelasyon sorunları bekleniyor olmasından dolayı regresyon modelinin, değişen varyans ve otokorelasyon sorunu hesaba katılmak üzere dönem ağırlıklarına bağlı olarak panel düzeltilmiş standart hata (*panel-corrected standard error- PCSE*) yöntemi ile tahmin edilmiştir. Elde edilen tahmin sonuçları sonuçları Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8: Regresyon modelinin sabit etkiler modeli ile tahmin sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistikleri (PCSE)	p
FİZSER	-0,390	0,109	-3,574***	0,000
BESSER	-0,006	0,004	-1,513	0,131
TFAKVER	-0,264	0,033	-8,051***	0,000
EMEKMAL	-0,091	0,048	-1,879*	0,061
DKUR	0,002	0,000	3,580***	0,000
HUKHARC	0,014	0,013	1,052*	0,093
KAYNAKZENG	-0,261	0,029	-9,023***	0,000
C	0,001	0,004	-0,149	0,881
R ² = 0.579 Düzeltilmiş R ² = 0.558		F istatistiği = 27.369*** p = 0.000		

Not: *** ve * sırasıyla istatistiklerin %1 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

4.8. AMPİRİK BULGULAR

Bu çalışmada analiz sonuçları çerçevesinde açıklayıcı değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz sonuçları ele alınan ülkeler için, fiziki sermayenin ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği bulgusu elde edilmiştir. Buna göre, incelenen ülkelerde fiziki sermayenin pahalı olması ve bunun genellikle ithal edilmesi ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilmektedir. Bu sonuçlardan yola çıkarak, ele alınan ülkeler için yerli endüstrilerin fiziki sermaye üretim kapasitesinin

artırılması ve bu alanda yeni endüstrilerin kurulmasının teşvik edilmesi ekonomik büyümenin gelişmesi için önemli olmaktadır.

Analiz sonuçları doğrultusunda beşeri sermaye etkisinin istatistiki olarak anlamlı olmadığı sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla analizde, beşeri sermaye ekonomik büyümeyi etkileyen temel değişkenler arasında yer almamaktadır.

Analize katılan toplam faktör verimliliği olgusu istatistiki olarak anlamlı olarak tespit edilirken, ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği bulgusu elde edilmiştir. Toplam faktör verimliliği, ülkelerin büyümelerinin ve gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde olumlu etkiler yarattığı belirlenmesine karşın ele alınan ülkeler için uygulanan analiz sonucunda olumsuz etki yarattığı tespit edilmiştir. Bu durum teorik ve uygulama arasında tutarsızlık yaratabilmektedir. Bu nedenle ele alınan ülkeler için bu tutarsızlığın yani olumsuzluğun ortadan kaldırılması için ülkelerin ekonomik büyümeyi etkileyen sermaye yatırımları ve istihdam artışı dışındaki unsurların bilgi varlıkları, teknoloji düzeyleri ve çalışanların yetenek düzeylerinin artırılması ve teşvik edilmesi ekonomik büyümenin gelişmesi için önemli olmaktadır.

Analiz sonuçlarına göre, işgücü maliyetinin istatistiki olarak anlamlı olarak tespit edilirken, ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir. İşgücü maliyeti üretimde kullanılan işçilik maliyetlerinin tamamını kapsamaktadır. Buna göre incelenen ülkelerde işgücü maliyetlerinin yüksek olmasından dolayı ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği belirlenmiştir. Bu sonuçlardan yola çıkarak incelenen ülkeler için işgücü maliyetlerinin düşürülmesi ve istihdamın teşvik edilmesi ekonomik büyümenin olumlu yönde etkilenmesinde önemli rol oynayabilmektedir.

Analiz sonuçları çerçevesinde, döviz kuru etkisinin istatistiki olarak anlamlı olduğu ve ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Ekonomik büyüme ve döviz kuru arasında güçlü bir korelasyon bulunmaktadır. Dolayısıyla incelenen ülkeler için daha yüksek ekonomik büyüme oranlarına ulaşmak için hükümetlerin doğru kur politikaları ile ekonomileri teşvik etmeleri gerekmektedir.

Analiz sonuçları doğrultusunda hükümet harcamaları etkisinin istatistiki olarak anlamlı olduğu ve ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Dolayısıyla incelenen ülkeler bakımından daha yüksek ekonomik büyüme oranlarına ulaşmak için hükümet harcamaları dağılımının verimli alanlara aktarılması ile ekonomileri teşvik etmeleri gerekmektedir.

Analiz sonuçları çerçevesinde doğal kaynak zenginliğinin etkisinin istatistiki olarak anlamlı olduğu ve ekonomik büyümeyi olumsuz şekilde etkilediği belirlenmiştir.

Doğal kayna zenginliklerinin ekonomiler üzerinde bozucu ve yıkıcı etkiler yaratması literatürde “kaynak laneti” olarak ifade edilmektedir. Ülkelerin kaynak zenginliklerini lanet olarak değerlendirmelerinde birçok farklı neden bulunmaktadır. Bu nedenler arasında, ülkelerin kaynak bağımlı olması, yolsuzluk, gelir oynaklığı ve rant kollama gibi faktörler yer almaktadır. Bu sonuçlardan yola çıkarak, incelenen ülkeler için kaynak bağımlılığının azaltılması, ülkedeki sektörlerin doğru tahsis edilmesi, kaynak gelirlerinin yatırıma kanalize edilmesi ve ülkedeki kurumsal yapıların düzeltilmesi ekonomik büyümenin gelişmesi için önemli olmaktadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

Doğal kaynaklar bakımından zengin ülkelerin ekonomik büyüme performanslarında olumlu etkiler yaratması beklenilmektedir. Ancak elde edilen bulgular ise doğal kaynak zenginliklerinin ülke ekonomilerinde kısa vadede olumlu gelişmeler yaratırken, uzun vadede bu gelişmelerin olumsuz etkilere neden olduğunu göstermektedir. Doğal kaynak zenginliklerinin özellikle petrol, doğal gaz ve minerallerin ekonomik gelişme sürecinde olumsuz etkiler yaratması bu doğal sermayenin lanet olarak ifade edilmesine neden olmuştur. Doğal kaynak zenginliklerinin, ekonomik, politik ve sosyal gibi alanlarda bozucu etkiler yaratması iktisat literatüründe kaynakların laneti olarak ifade edilmektedir. Kaynakların laneti olgusu, Hollanda Hastalığı, rant kollama, gelir oynaklığı, kurumsal yapıların bozulması, eğitimin ihmali ve aşırı güven gibi olumsuz etkiler şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu olumsuz yansımalar ülkelerin ekonomik büyüme oranlarının yavaşlamasına ve gelişme oranlarının düşmesine neden olmaktadır.

Zengin doğal kaynak donanımına sahip ülkelerde, doğal kaynak fiyatlarındaki artışlar ülkelerin olumlu yönde etkilenmesine neden olmaktadır. Ancak doğal kaynak zenginliğinin artması ülkelerin tek sektöre bağımlı olması ve bu sektörden elde ettiği gelirleri bilinçsiz bir şekilde değerlendirmesi (gelirleri yatırım yerine tüketime aktarılması) ülkelerdeki olumsuzlukların artmasına neden olmaktadır.

Bu çalışmada, petrol bolluğu başta olmak üzere doğal kaynak donanımı bakımından zengin 13 ülke için, doğal kaynak zenginliği ile kişi başına reel GSYH tarafından ölçülen ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1981-2016 dönemi için ekonometrik olarak incelenmiştir. Farklı testler yardımıyla belirlenen panel regresyon analiz bulgularına göre doğal kaynak zenginliklerinin ekonomik büyüme üzerinde bozucu etkiler yarattığı ve ülkelerin gerilemesine yol açtığı belirlenmiştir.

Çalışmada ele alınan modeller ve değişkenler, ampirik literatürden hareketle doğru sonuçların elde edilmesi amacıyla teşekkül edilmiştir. Bu çerçevede fiziki sermaye, beşeri sermaye, toplam faktör verimliliği, işgücü maliyeti, döviz kuru, hükümet harcamaları ve doğal kaynak zenginliği değişkenlerinin kişi başına reel GSYH üzerindeki etkileri alınmıştır. Çalışmada panel veri analizlerinde sahte tahminlerle karşılaşmamak amacıyla, öncelikle birim kök testleri yapılmıştır. Bunun için Levin, Lin ve Chu (2002) ve Im, Pesaran ve Shin (2003) birim kök sınamaları yapılmıştır. Birim

kök testi trendli ve trendiz olmak üzere iki farklı şekilde uygulanmıştır. Birim kök test sonuçlarında verilerin seviye değerlerinde durağan olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada uygulanan test sonuçlarına göre doğal kaynak zenginliklerinin ülkeler üzerinde olumsuz etkiler yarattığı tespit edilmiştir.

Doğal kaynak zenginliklerinin yarattığı olumsuz etkiler her ülke için değişebilmektedir. Bazı ülkelerde ekonomi alanında olumsuzluklar ortaya çıkarken, bazı ülkeler için kurumsal alanlarda ortaya çıkmaktadır. Fakat doğal kaynak zenginliklerinin hangi alanda ortaya çıkarsa çıksın ekonomik büyüme üzerinde etkisi bulunacağı bilinmemektedir. Dolayısıyla doğal kaynak zenginliklerinin yarattığı sorunlara yönelik çözümler bulunmazsa eğer ülkeler olumsuzluklar ile karşılaşacak ve bu durum ülkelerin ekonomik güçlerini kaybetmesine neden olacaktır.

Doğal kaynak zenginliğine sahip seçilen ülkelerde, istikrarlı ve güçlü bir ekonomik büyüme göstergelerinin sağlanabilmesi için, ekonomikler de ilk olarak kaynak bağımlılıklarının azaltılması gerekmektedir. Bu nedenle ülke işgücünün tek sektörden diğer sektörler kaydırılması alınabilecek önlemler arasında gösterilmektedir. Doğal kaynak gelirlerinin sanayi malları, eğitim ve dış ticaret alanlarında yatırım amacıyla kullanılması, ülkedeki istihdam düzeyini, bilgi düzeyini ve teknolojik yenilikleri daha da artıracığı görülmektedir. Bu sebeple incelenen ülkeler için, ülkelerin doğal kaynak sektörü yerine başka alanlarda da gelişmesi ve üretim yapması, yatırımlar için imkan sağlaması, dış ticarete mal çeşitliliğini artırması alınabilecek ortak önlemler olarak gösterilmektedir. Ayrıca ülkelerin pozitif büyüme oranlarına sahip olabilmesi için, iyi bir kurumsal yapıya da sahip olması gerekmektedir. Kurumsal yapıların şeffaflığı, müdahalelerin geçerli olmaması, adam kayırma ve liyakat gibi sorunların olmaması ve sağlam hukuki bir temele dayandırılması alınabilecek önlemlerin başında gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Acemoglu, D. (2012). Introduction to Economic Growth. *Journal of Economic Theory*, 147, 545-550.
- Akay, H. K. ve Nargeleçekenler, M. (2006). Finansal Piyasa Volatilitesi ve Ekonomi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 61(4), 5-36.
- Akça, E. E., Bal, H. ve Demiral, M. (2015). Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisinde Yönetişim Göstergelerinin Aracılık Etkisi: MENA ve Hazar Ülkelerinden Ampirik Bulgular. *Ege Akademik Bakış*, 15(3), 301-312.
- Akın, I. (2017). Davranışsal Finans Açısından Yatırımcıların Kararlarının İncelenmesi. *International Journal of Academic Value Studies*, 3(15), 11-21.
- Aktan, C. C. (1993). Politikada Rant Kollama. *Amme İdaresi Dergisi*, 26(4), 119-136.
- Aktan, C.C. (2004). *Yeni İktisat Okulları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Aktaş, C. (2009). Türkiye'nin İhracat, İthalat Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18), 35-47.
- Allcott, H. ve Keniston, D. (2017). Dutch Disease or Agglomeration? The Local Economic Effects Of Natural Resource Booms in Modern America. *NBER Working Paper*, No. 20508.
- Almalı, V. ve Altunç, Ö. F. (2016). Fakirlik Kısır Döngüsünün Kırılmasında Kalkınma Ajanslarının Rolü: Daka Örneği. *ÜNİDAP Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı*, 1, 634-646.
- Alp, S. ve Karakaş, A. (2008). Asimetrik Bilgi Teorisi Karşısında Hayek'in Ekonomik Yaklaşımları: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Liberal Düşünce Dergisi*, (51-52), 215-230.
- Altunç, Ö. F. (2011). Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye'ye İlişkin Ampirik Kanıtlar. *Yönetim ve Ekonomi*, 18(2), 145-157.
- Anoruo, E. ve Elike, E. (2009). An Empirical Investigation into the Impact of High Oil Prices on Economic Growth of Oil-Importing African Countries. *Journal of Economic Perspectives*, 3(2), 121-129.
- Arezki, R. ve Gylfason T. (2013). Resource Rents, Democracy, Corruption, and Conflict: Evidence From Sub-Saharan Africa. *Journal of African Economies*, 22(4), 552-569.

- Atamtürk, B. (2007). Büyüme Teorileri ve IMF Politikaları. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 89-103.
- Atkinson, G. ve Hamilton, K. (2003). Savings, Growth and the Resource Curse Hypothesis. *World Development*, 31(11), 1793-1807.
- Auty, R. M. (1993). *Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis*. London: Routledge.
- Auty, R. M. (2000). How Natural Resources Affect Economic Development. *Development Policy Review*, 18(4), 347-364.
- Awokuse, T. O. (2008). Trade Openness and Economic Growth: is Growth Export-Led or İmport-Led?. *Applied Economics*, 40(2), 161-173.
- Aydın, M. K. ve Aydınlar, K. (2011). ‘Emek-Değer’ Teorisinden ‘Fayda-Değer’ Teorisine. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 1-12.
- Aydın, Y. (2013). Say Yasası: Keynes’in Yorumu ve Son Dönem Tartışmaları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 63(1), 81-130.
- Badeeb, R. A., Lean, H. H. ve Clark, J. (2017). The Evolution of the Natural Resource Curse Thesis: a Critical Literature Survey. *Resources Policy*, 51, 123-134.
- Bal, H. (2011). İktisadi Gelişme ve Doğal Kaynaklar: Geçiş Ekonomileri Çerçevesinde Bir İnceleme. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 87-104.
- Bal, H. ve Akça, E. E. (2016). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Belirleyicileri: Seçilmiş Doğu Asya ve Pasifik Ülkelerinden Ampirik Bulgular. *Sosyoekonomi*, 24(30), 91-111.
- Bal, H., Çiftçi, H. ve İşcan, E. (2016). İhracata Dayalı Büyüme: Teknolojik Bakış. *International Conference on Eurasian Economies*, 311-316.
- Bal, H., Algan, N., Akça, E. E. ve Fidangül, D. (2016). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve İktisadi Gelişme: Türkiye Örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(1), 1-16.
- Balassa, B. (1978). Exports And Economic Growth: Further Evidence. *Journal of Development Economics*, 5(2), 181-189.
- Balaylar Acar, N. (2011). Reel Döviz Kuru İstihdam İlişkisi: Türkiye İmalat Sanayi Örneği. *Sosyo Ekonomi Dergisi*, 137-160.
- Baltagi, B.H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data* (Third edition) . John Wiley & Sons, Ltd.

- Barbier, E. B. (2003). The Role of Natural Resources in Economic Development. *Australian Economic Papers*, 42, 253-272.
- Barro, R. J. (1996). Determinants of Economic Growth: A Cross- Country Empirical Study. *NBER Working Paper*, No. 5698.
- Barro, R. J. ve Sala-i Martin, X. (2004). *Economic Growth* (Second edition). New York: Mcgraw-Hill.
- Becker, G. S. (1995). *Human Capital and Poverty Alleviation. Human Resources Development and Operations Policy Working Papers*, No. HRO 52, Washington, DC: World Bank.
- Beine, M., Bos, C.S. ve Coulombe, S. (2012). Does the Canadian economy suffer from Dutch disease? *Resource and Energy Economics*, 34, 468-492.
- Berg, A. ve Krueger, A. (2003). *Trade, Growth, And Poverty: A Selective Survey*. No 03/30. Washington, DC: International Monetary Fund.
- Berikan, M. ve Hüseyinli, T. (2017). Petrol Fiyatlarındaki Düşüşün Rusya Ekonomisi Üzerine Etkileri. *İktisadi Yenilik Dergisi*, 4(2), 30-45.
- Berksoy, T. ve Yıldırım, N. E. (2017). Yolsuzluk Kavramına Genel Bir Bakış: Problemler ve Çözüm Önerileri. *Journal of Awareness (JOA)*, 2(1), 1-18.
- Beyaz, Z. ve Bakırtaş, İ. (2017). Doğal Kaynaklar Temelinde İç Çatışmaların Ekonomik Teorisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 27-41.
- Bhagwati, J. (1958). Immiserizing Growth: A Geometrical Note. *The Review of Economic Studies*, 25(3), 201-205.
- Bilgin, C. ve Şahbaz, A. (2009). Türkiye’de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 177-198.
- Bilir, H. (2018). Neoklasik İktisadın Tanımlanmasına Yönelik Bir Deneme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 658-670.
- Billon, L. P. (2001). The Political Ecology of War: Natural Resources And Armed Conflicts. *Political Geograpy*, 20(5), 561-584.
- Birol Hiç, Ö. ve Gencer Hiç, A. (2014). Neo-Klasik İktisat ve Neo-Klasik Sentez. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 259-280.
- Blanco, L. ve Grier, R. (2012). Natural Resource Dependence and the Accumulation of Physical and Human Capital in Latin America. *Resources Policy*, 37(3), 281-295.
- Bodin, J. (1955). *Six Books of a Commonwealth* (çev. M. J. Tooley). Oxford: Basil Blackwell.

- Bozdağlıoğlu Uyar, Y. (2007). 1990'dan Günümüze Türkiye'de İşgücü Piyasası ve İstihdamın Yapısının Analizi. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, (11), 1-21.
- Brooks, C. (2008). *Introductory Econometrics for Finance* (Second edition). New York: Cambridge University Press.
- Brunnschweiler, C. N. (2008). Cursing the Blessing? Natural Resources Abundance, Institutions and Economic Growth. *World Development*, 36(3), 399-419.
- Bruno, M. ve Sachs, J. (1982). Energy and Resource Allocation: a Dynamic Model of The 'Dutch Disease'. *Review of Economic Studies*, 49(5), 845-859.
- Cerutti, E. ve Mansilla, M. (2008). *Bolivia: The hydrocarbons boom and the risk of Dutch disease*. No. 8-154. International Monetary Fund.
- Chowdhury, M. N. M., Uddin, M. J., Uddin, N. ve Uddin, S. (2018). Human Capital Development and Economic Growth in Bangladesh. *Journal of World Economic Research*, 7(2), 52-63.
- Collier, P. (2003). *Breaking The Conflict Trap: Civil War And Development Policy*. World Bank Publications.
- Collier, P. ve Hoeffler, A. (2004), Greed and Grievance in Civil War. *Oxford Economic Papers*, 56(4), 563-595.
- Corden, W. M. (1984). Booming Sector and Dutch Disease Economics: Survey and Consolidation. *Oxford Economic Papers*, 36(3), 359-380.
- Corden, W. M. ve Neary, P. (1982). Booming Sector and De-Industrialisation in a Small Open Economy. *The Economic Journal*, 92(368), 825-848.
- Czech, B. (2000). Economic Growth As the Limiting Factor for Wildlife Conservation. *Wildlife Society Bulletin*, 28(1), 4-15.
- Çelik, İ., Özdemir, A. ve Gülbahar, S. D. (2018). Gelişmekte Olan Ülkelerde Getiri ve Volatilite Yayılımı: NIMPT Ülkelerinde VAR-EGARCH Uygulaması. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 55(636), 9-24.
- Çınar, S. (2010). OECD Ülkelerinde Kişi Başına GSYİH Durağan mı? Panel Veri Analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(2), 591-601.
- Daşdemir, M. (2008). *AB Ülkesi Üyelerde Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Analizi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Anabilim Dalı, İzmir.

- Davis G. A. (1995). Learning to Love the Dutch Disease: Evidence from the Mineral Economies. *World Development*, 23(10), 1765-1779.
- Demiral, M. (2016). *Gelişmekte Olan Ülkeler Sanayileşme Ve İhracat: Türkiye İle Seçilmiş Ülke Karşılaştırmaları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Demiral, M., Bal, H. ve Akça, E. (2016). Petrol Gelirleri Ve Ekonomik Büyüme: Seçilmiş Petrol Zengini Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *Sosyoekonomi*, 24(27), 85-102.
- Dinardo, J. ve Johnston, J. (1997). *Econometric Methods* (Fourth edition). Singapore: Mcgraw-Hill Companies.
- Dollar, D. (1992). Outward-Oriented Developing Economies Really do Grow more Rapidly: Evidence from 95 LDCs, 1976-1985. *Economic Development and Cultural Change*, 40, 523-544.
- Duygulu Abuk, A. (1998). Döviz Kuru İstikrarının Ekonomik İstikrar Açısından Değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 107-116.
- Ebrahim-zadeh, C. (2015). Hollanda Hastalığı: Beceriksizce İdare Edilen Zenginlik, (Çev.Ayşe Keskiner Musullugil), Web: <http://iktisat.biz/2015/08/hollanda-hastaligi-beceriksizce-idare-edilen-zenginlik/> adresinden 10 Haziran 2019'da alınmıştır.
- Efeoğlu, R. ve Pehlivan, C. (2018). Hollanda Hastalığı: Venezuela, Suudi Arabistan, Rusya ve Nijerya Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 197-216.
- Egeli, H. A. (2001). Dış Ticaret Açısından Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 149-161.
- Egert, (2005). Equilibrium Exchange Rates in South Eastern Europe, Russia, Ukraine and Turkey: Healthy or (Dutch) Diseased?. *Economic Systems*, 29, 205-241.
- Ehrlich, I. (1990). The Problem of Development: Introduction. *Journal of Political Economy*, 98(5), 1-11.
- Enders, K. ve Herberg, H. (1983). The Dutch Disease: Causes, Consequences, Cures and Calmatives. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 119(3), 473-497.
- Erk, N., Ateş, S. ve Direkçi, T. (1999). Gümrük Birliği Sonrası Türkiye Dış Ticareti'ne Yoksullaştırıcı Büyüme Hipotezi Çerçevesinde Bakış: Zaman Serisi Analizi. Uluslararası ODTÜ Ekonomi Kongresi III, Ankara.

- Erol, İ. (1992). Ekonomi Açısından Devlet ve Piyasa. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47 (3), 145-155.
- Ersoy, A. (2015). *İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi* (4.Basım). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Feder, G. (1983). On Exports and Economic Growth. *Journal of Development Economics*, 12, 59-73.
- Feenstra, R. C., Inklaar, R. ve Timmer, M. P. (2015). The Next Generation of the Penn World Table. *American Economic Review*, 105(10), 3150-3182.
- Fisunoğlu, M. ve Köksel Tan, B. (2009). Keynes Devrimi ve Keynesyen İktisat. *Ekonomik Yaklaşım*, 20(70), 31-60.
- Frankel, J. A. (2010). The Natural Resource Curse: a Survey. *NBER Working Papers*, No. 15836.
- Frankel, J. A. (2012). The Natural Resource Curse: A Survey Of Diagnoses and Some Prescriptions. *HKS Faculty Research Working Paper Series RWP12-014*, John F. Kennedy School of Government, Harvard University.
- Frankel, J. A. ve Romer, D. H. (1999). Does Trade Cause Growth?. *American Economic Review*, 89(3), 379- 399.
- Gasimov, I. (2014). Resource Curse and Dutch Disease in Azerbaijan: Empirical Analysis (Doctoral dissertation, Eastern Mediterranean University (EMU)-Doğu Akdeniz Üniversitesi (DAÜ)).
- Geçer, T. (2017). Eximbank “Teminat Mektubu” Toplama Bankası Mı?. *Uluslararası Ticaret Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 81-86.
- Gelb A. (1988). *Windfall Gains: Blessing Or Curse?*, Oxford: Oxford University Press.
- Gerni, C., Emsen, Ö. S. ve Değer, M. K. (2008). İthalata Dayalı İhracat ve Ekonomik Büyüme: 1980–2006 Türkiye Deneyimi. İzmir İktisat Kongresi Anısına 2. Ulusal İktisat Kongresi, 1-21.
- Ginsburg, N. (1957). Natural Resources and Economic Development. *Annals of the Association of American Geographers*, 47(3), 197-212.
- Göçer, İ., Mercan, M. ve Hotunluoğlu, H. (2012). Seçilmiş OECD Ülkelerinde Cari İşlemler Açığının Sürdürülebilirliği: Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Çoklu Yapısal Kırılmalı Panel Veri Analizi. *Maliye Dergisi*, (163), 449-470.
- Göktaş Yılmaz, Ö. (2005). Türkiye Ekonomisinde Büyüme ile İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (2), 11-29.

- Gujarati, D. N. ve Porter, D. C. (1999). *Essentials of Econometrics*. Singapore: Irwin/McGraw-Hill.
- Gujarati, D.N. (2004). *Basic Econometrics* (Fourth edition). McGraw-Hill Companies.
- Gurbanov, S. (2012). *Hollanda Hastalığı*. İstanbul: Akis Kitap Yayıncılık.
- Gurbanov, S. ve Merkel, E. (2010). Avoiding the Dutch Disease: a Comparative Study of Three Successful Countries. *Journal of Qafqaz University*, (29), 21-27.
- Guriey, S. M., Plekhanov A. ve Sonin K. (2009). Development Based on Commodity Revenues. *European Bank for Reconstruction and Development Working Paper*, (108), 1-44.
- Güler, A. (2017). Oynak Ekonomik Koşullar Altında Döviz Kuru Oynaklığının Modellenmesi: Türkiye İçin Dinamik Zaman Serisi Analizi. *International Journal of Academic Value Studies*, 3(14), 39-47.
- Güneş, H. H. (2009). İktisat Tarihi Açısından Nüfus Teorileri ve Politikaları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(28), 126-138.
- Güngör, K. (2006). İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış Ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 1-41.
- Gürak, H. (2016). *Ekonomik Büyüme Ve Kalkınma*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Gürlük, S. (2010). Sürdürülebilir Kalkınma Gelişmekte Olan Ülkelerde Uygulanabilir Mi?. *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(2), 85-99.
- Gylfason, T. (2001). Natural Resources, Education, And Economic Development. *European Economic Review*, 45(4-6), 847-859.
- Gylfason, T. (2004). Natural Resources and Economic Growth: From Dependence to Diversification. *CEPR Discussion Papers*. No. 4804.
- Hanabusa, K. (2009). Causality Relationship between the Price of Oil and Economic Growth in Japan. *Energy Policy*, 37, 1953-1957.
- Hasanov, F. (2013). Dutch Disease And The Azerbaijan Economy. *Communist and Post-Communist Studies*, 46(4), 463-480.
- Hausmann, R. ve Rigobon, R. (2002). An Alternative Interpretation for the Resources Curse: Theory and Policy Implications. *NBER Working Papers*, No 9424.
- Hedeker, D. ve Gibbons, R. D. (2006). *Longitudinal Data Analysis*. Canada: John Wiley & Sons.

- Heitger, B. (2001). The Scope of Government and its Impact on Economic Growth in OECD Countries. *Kiel Working Paper*, No 1034.
- Hepaktan, E. ve Karakayalı, H. (2009). 1980-2008 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticaret Hadlerinin Analizi. *Celal Bayar Üniversitesi SBE Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 181-210.
- Hirshleifer, D. ve Luo, G. Y. (2001). On the Survival of Overconfident Traders in a Competitive Securities Market. *Journal of Financial Markets*, 4(1), 73-84.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of Panel Data* (Second edition). Cambridge: Cambridge University Press
- Humphreys, M., Sachs, J.D. ve Stiglitz, J. E. (2007). *Escaping the Resource Curse*. New York: Columbia University Press.
- Ismail, K. (2010). The Structural Manifestation of the Dutch Disease: The Case of Oil Exporting Countries. *IMF Working Papers*, 1-36.
- IMF (2019). Web: <https://www.imf.org/en/Countries> , 10 Eylül 2019'da alınmıştır.
- Jain, A. K. (2001). Corruption: a Review. *Journal of Economic Surveys*, 15(1), 71-121.
- Javaid, S. H. (2011). Dutch Disease Investigated: Empirical Evidence from Selected South-East Asian Economies. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 32(4), 51-74.
- Jayme, F. G. (2001). Notes on Trade and Growth. *Belo Horizonte: UFMG/Cedeplar*
- Jensen, N. ve Wantchekon, L. (2004). Resource Wealth and Political Regimes in Africa. *Comparative Political Studies*, 37(7), 816-841.
- Jiménez-Rodríguez, R. ve Sanchez (2005). Oil Price Shocks and Real GDP Growth: Empirical Evidence for Some OECD Countries. *Applied Economics*, 37, 201-228.
- Johnson, H. G. (1967). The Possibility of Income Losses from Increase Efficiency or Factor Accumulation in Presence of Tariffs. *Economic Journal*, 77, 151-154.
- Johnston, J. ve Dinardo, J. (1997). *Econometric Methods* (Fourth edition). New York: McGraw-Hill.
- Karagöz, M. ve Doğan, Ç. (2005). Döviz Kuru Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 219-228.
- Karahan, Ö. (2006). Asimetrik Bilgi ve Para Politikasının Etkinliği. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 151-163.

- Karakaş, M. ve Çak, M. (2007). Yolsuzlukla Mücadelede Uluslararası Kuruluşların Rolü. *Maliye Dergisi*, (153), 74-101.
- Karl, T. L. (2007). Oil-Led Development: Social, Political, and Economic Consequences. *Encyclopedia of Energy*, 4(8), 661-672.
- Kazgan, G. (2011). *İktisadi Düşünce Veya Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keskin, A. (2011). Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü Ve Türkiye. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 125-153.
- Kılıç, E. ve Yıldırım, K. (2015). Sektörel Reel Döviz Kuru Volatilitésinin Türk İmalat Sanayi İhracatı Üzerine Etkileri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 13-25.
- Kılınçoğlu, D. T. ve Özçelik, E. (2016). *John Maynard Keynes: Yine, Yeniden*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Kınacı, İ. ve Genç, A. (2002). Hataları Değişen Varyanslı ve Otokorelasyonlu Lineer Olmayan Regresyonda Parametre Tahmini. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fen Dergisi*, (20), 55-68.
- Kiani, A. (2011). Impact of High Oil Prices on Pakistan's Economic Growth. *International Journal of Business and Social Science*, 2(17), 209-216.
- Kibritçiöğlü, A. (1998). İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53(1), 207-230.
- Knight, M., Loayza, N. ve Villanueva, D. (1993). Testing the Neoclassical Theory of Economic Growth: A Panel Data Approach. *IMF Staff Papers*, 40(3), 512-541.
- Knight, M., Loayza, N. ve Villanueva, D. (1996). The Peace Dividend: Military Spending Cuts and Economic Growth. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 1577.
- Kozak, Y. ve Sporek, T. (2014). *Essentials of International Economics: Questions & Answers*. Katowice: Cul, Kiev.
- Krugman, P. ve Obstfeld, M. (2003). *International Economics: Theory And Policy* (Sixth edition). New York: Addison-Wesley.
- Krugman, P. ve Wells, R. (2013). *Macroeconomics* (Fourth edition). New York: Worth Publishers.
- Kuralbayeva, K., Kutan, A. M. ve Wyzan, M. L. (2001). Is Kazakhstan Vulnerable to the Dutch Disease?. *ZEI Working Paper*, No. B 29-2001.

- Kutan, A. M. ve Wyzan, M. L. (2005). Explaining the Real Exchange Rate in Kazakhstan, 1996–2003: Is Kazakhstan Vulnerable to the Dutch Disease?. *Economic Systems*, 29(2), 242-255.
- Kuznets, S. (1967). Population and Economic Growth. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 111(3), 170-193.
- Kuznets, S. (1973). Modern Economic Growth: Findings and Reflections. *The American Economic Review*, 63(3), 247-258.
- Küçükaksoy, I., Çiğçi, I. ve Özbek, R. I. (2015). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi: Türkiye Uygulaması. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 691-720.
- Larsen, E. R. (2006). Escaping the Resource Curse and the Dutch Disease? When and Why Norway Caught up With and Forged Ahead of its Neighbors. *American Journal of Economics and Sociology*, 65(3), 605-640.
- Lawer, E. T., Lukas, M. C. ve Jørgensen, S. H. (2017). The Neglected Role of Local Institutions in the ‘Resource Curse’ Debate. Limestone Mining in the Krobo Region of Ghana. *Resources Policy*, 54, 43-52.
- Lawson, T. (2013). What is This ‘School’ Called Neoclassical Economics?. *Cambridge Journal of Economics*, 37, 947-983.
- Lederman, D. ve Maloney, W. F. (2007). *Natural Resources: neither Curse nor Destiny*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Leite, C. ve Weidmann, J. (1999). Does Mother Nature Corrupt? Natural Resources, Corruption, and Economic Growth. *IMF Working Papers*, No. 85.
- Li, M. (2013). Corruption, Transparency and the Resource Curse. *International Journal of Social Science and Humanity*, 3(6), 572-575.
- Lokhande, M. (2010). Exim Policy And Foreign Trade of India in Post Reform Era. *Southern Economist*, 1, 33- 36.
- Lorenç A.C. ve Payne T. (2007). 4D-Var and the Butterfly Effect: Statistical Four-Dimensional Data Assimilation for a Wide Range of Scales. *Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society*, 133(624), 607-614.
- Magud, N. ve Sosa, S. (2013). When and Why Worry about Real Exchange Rate Appreciation? The Missing Link Between Dutch Disease and Growth. *Journal of International Commerce, Economics and Policy*, 4(2).
- Malthus, T. R. ve Pullen, J. (1989). *Tr Malthus: Principles of Political Economy*. 2, Cambridge: Cambridge University Press.

- Manzano, O. ve Rigobon, R. (2001). Resource Curse or Debt Overhang?. *NBER Working Paper*, No. 8390.
- Mehlum, H., Moene, K. ve Torvik, R. (2006). Institutions and the Resource Curse. *The Economic Journal*, 116(508), 1-20.
- Mehmet, K. ve Duruel, M. (2010). Türkiye’de Ekonomik Büyümenin İstihdam Yaratamama Sorunu. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (50), 367-396.
- Michaely, M. (1977). Exports And Growth: An Empirical Investigation. *Journal of Development Economics*, 4(1), 49–53.
- Murshed, S. M. (2004). *When does Natural Resource Abundance Lead to a Resource Curse?*. Environmental Economics Programme Discussion Paper 04-01, London: International Institute for Environment and Development.
- Neary, J. P. ve Wijnbergen, S. V. (1985). Natural Resources and the Macroeconomy: a Theoretical Framework. *UCD Centre for Economic Research Working Paper Series*, No. 36.
- Nguyen, T. A. (2009). Sources of Economic Growth: Physical capital, Human Capital, Natural Resources, and TFP (Doctoral dissertation, Université Panthéon-Sorbonne-Paris I).
- Nurkse, R. (1952). Growth In Underdeveloped Country: Some International Aspect of the Problem of Economic Development. *The American Economic Review*, 42(2), 571–583.
- Nurkse, R. (2016). İktisadi Kalkınma Sorununun Uluslararası Boyutları (çev. M. K. Aydın). *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 117-134. (Orijinal makalenin yayım tarihi, 1952)
- Nyoni, T. S. (1998). Foreign Aid And Economic Performance in Tanzania. *World Development*, 26(7), 1235-1240.
- Oomes, N. ve Kalcheva, K. (2007). *Diagnosing Dutch Disease: Does Russia Have The Symptoms?*. No. 102. International Monetary Fund.
- Oyesanmi, T. A. (2011). Investigating Dutch Disease: The Case of Nigeria (Doctoral dissertation, Eastern Mediterranean University (EMU)).
- Özcan, B. ve Özçelebi, O. (2013). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye İçin Geçerli Mi?. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 1-14.
- Özden, Ü. H. (2008). İMKB Bileşik 100 Endeksi Getiri Volatilitésinin Analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13): 339-350.

- Özel, H. A. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 63-72.
- Özer, M. ve Biçerli, K. (2003). Türkiye’de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 55-86.
- Pack, H. (1994). Endogenous Growth Theory: Intellectual Appeal and Empirical Shortcomings. *Journal of Economic Perspectives*, 8(1), 55-72.
- Paldam, M. (1997). Dutch Disease and Rent Seeking: The Greenland Model. *European Journal of Political Economy*, 13(3), 591-614.
- Palley, T. I. (2003). Lifting The Natural Resource Curse. *Foreign Service Journal*, 80(12), 54-61.
- Palma, J. G. (2008). De-Industrialisation, ‘Premature’ De-Industrialisation and the Dutch Disease. *The New Palgrave Dictionary of Economics*, 1-8, 1297-1306.
- Palma, J. G. (2014). De-Industrialisation, ‘Premature’ de-Industrialisation and the Dutch-Disease. *Revista Necat-Revista do Núcleo de Estudos de Economia Catarinense*, 3(5), 7-23.
- Papyrakis, E. ve Gerlagh, R. (2007). Resource Abundance and Economic Growth in the United States. *European Economic Review*, 51, 1011-1039.
- Parasız, İ. (2008). *Ekonomik Büyüme Teorileri* (3.Basım). Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Parlakıyıldız, A. ve Uçan, O. (2012). IMF Hastalığı: Türkiye Örneği. *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 8 (2), 25-39.
- Peretto, P. F. (2012). Resource Abundance, Growth and Welfare: A Schumpeterian Perspective. *Journal of Development Economics*, 97(1), 142-155.
- Prebisch, R. (1950). The Economic Development of Latin America and its Principal Problems. *Economic Bulletin For Latin America*, 7, New York, United Nations.
- Rajan, R. G. ve Subramanian, A. (2011). Aid, Dutch Disease, and Manufacturing Growth. *Journal of Development Economics*, 94(1), 106-118.
- Roeger, W. (2005). International oil price Changes: Impact of Oil Prices on Growth and inflation in the EU/OECD. *International Economics and Economic Policy*, 2, 15-32.
- Ross, M. L. (2001). Does Oil Hinder Democracy?. *World Politics*, 53(3), 325-361.
- Ross, M. L. (2003). Nigeria’s Oil Sector and the Poor. *UCLA Department of Political Science*, Los Angeles.

- Sachs, J. D. ve Warner, A. M. (1995). Natural Resource Abundance and Economic Growth. *NBER Working Paper*, No. 5398.
- Sachs, J. D. ve Warner, A. M. (1999). The Big Push, Natural Resource Booms And Growth. *Journal of Development Economics*, 59(1), 43-76.
- Sachs, J. D. ve Warner, A. M. (2001). Natural Resources and Economic Development: The Curse of Natural Resources. *European Economic Review*, 45(4-6), 827-838.
- Saçık, S. Y. (2009). Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (1), 162-171.
- Sala-i Martin, X. ve Subramanian, A. (2013). Addressing the Natural Resource Curse: An Illustration From Nigeria. *Journal of African Economies*, 22(4), 570-615.
- Sarıkaya, M. (2002). Asimetrik Bilgi Çerçevesinde Müzayedeler. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 99-110
- Sarraf, M. ve Jiwanji, M. (2001). Beating The Resource Curse: The Case of Botswana. *Environmental Economics Series Paper* No. 83.
- Sato, R. (1964). The Harrod-Domar Model vs the Neo-Classical Growth Model. *The Economic Journal*, 74(294), 380-387.
- Sayılgan, G. ve Süslü, C. (2011). Makroekonomik Faktörlerin Hisse Senedi Getirilerine Etkisi: Türkiye ve Gelişmekte Olan Piyasalar Üzerine Bir İnceleme. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 5(1), 73-96.
- Serel, H. ve Masatçı, K. (2005). Türkiye’de Beşeri Sermaye ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Ko-Entegrasyon Analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 49-58.
- Sevim, C. ve Doğan, T. T. (2016). Türkiye Ekonomisinde İhracat ve Döviz Kuru Oynaklığı İlişkisi. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 16(2), 303-318.
- Singer, H.W. (1950). The Distribution of Gains Between Investing and Borrowing Countries. *American Economic Review*, 40(2), 473-485.
- Songur, M. ve Saraç, F.E. (2017). Cobb-Douglas, CES, VES ve Translog Üretim Fonksiyonlarının Tahminleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 2(3), 235-278.
- Stapenhurst, R. (2000). *The Media’s Role In Curbing Corruption*. Washington, DC: World Bank Institute.

- Stiglitz, J. (2004). We Can Now Dutch Disease for some Nations, Natural Resources are a Curse- but it needn't be so. The Guardian, Web: <https://www.theguardian.com/business/2004/aug/18/comment.oilandpetrol> adresinden 10 Ağustos 2019'da alınmıştır.
- Stiglitz, J. E. (2000). The Contributions of the Economics of Information to Twentieth Century Economics. *The Quarterly Journal of Economics*, 115(4), 1441-1478.
- Stijns, J. P. (2006). Natural Resource Abundance and Human Capital Accumulation. *World Development*, 34(6), 1060-1083.
- Stijns, J. P. (2005). Natural Resource Abundance and Economic Growth Revisited. *Resources Policy*, 30(2), 107-130.
- Şerefli, M. (2016). Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(3), 136-143.
- Taban, S. (2014). *İktisadi Büyüme Kavram ve Modeller* (3. Basım). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Taban, S. ve Kar, M. (2006). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi, 1969-2001. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 159-182.
- Taşkın, E. (2014). Yönetimde Kelebek Etkisi. *Politik Ekonomik Durum*, (200), 6.
- Tatlıcı, Ö. ve Kızıltan, A. (2011). Çekim Modeli: Türkiye'nin İhracatı Üzerine Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı, 287-299.
- Tezel, Y. S. (1995). *İktisadi Büyüme*. İmaj Yayınları, Ankara.
- The Economist (2019). What Dutch Disease is, and Why it's Bad, Web: <https://www.economist.com/the-economist-explains/2014/11/05/what-dutch-disease-is-and-why-its-bad> , 05 Haziran 2019'da alınmıştır.
- Topçu E. ve Aslan, A. (2018). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezine Yeni Bir Yaklaşım: Türkiye Ekonomisi Üzerine Sektörel Bir Uygulama. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 20, 119-134.
- Topuz, H. ve Coşkun, A.E. (2018). Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi: Türkiye, Kolombiya Ve Güney Kore Üçlüsünün Sektörel Bazda Uygulamalı Bir Analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(25), 672-685.
- Torvik, R. (2001). Learning by Doing and the Dutch Disease. *European Economic Review*, 45(2), 285-306.

- Tutar, A. E., İnaç, H. ve Güner, Ü. (2006). Dış Kaynak Kullanımının (Outsourcing) Makroekonomik Etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 279-296.
- Uçan, O. ve Koçak, E. (2014). Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 51-60.
- Uysal, Ö. (2013). Sürdürülebilir Büyüme Kavramının Çevre ve Ekonomik Boyutlarının Ayırıştırılması. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(2), 111-118.
- Uzay, N. (2002). Kamu Büyüklüğü ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği (1970-1999). *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (19), 151-172.
- US-EIA (2019). Web: <https://www.eia.gov> , 10 Eylül 2019’da alınmıştır.
- Ünsal, E. (2007). *İktisadi Büyüme*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Van der Ploeg, F. ve Poelhekke, S. (2009). Volatility and the Natural Resource Curse. *Oxford Economic Papers*, 61(4), 727-760.
- Vergil, H. ve Abasız, T. (2008). Toplam Faktör Verimliliği, Hesaplanması ve Büyüme İlişkisi: Collins Bosworth Varyans Ayırıştırması. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 160-188.
- Wantchekon, L. (1999). Why Do Resource Dependent Countries Have Authoritarian Governments?. *Journal of African Finance and Economic Development*, 5(2), 57-77.
- WB-WDI (2019). Web: <https://databank.worldbank.org/source/human-capital-index>, 10 Ekim 2019’da alınmıştır.
- Wooldridge, J. M. (2010). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*. London: The MIT Press.
- Yaffee, R.A. (2003). A Primer for Panel Data Analysis. *Connect: Information Technology at NYU*, 1-11.
- Yamak, R. ve Korkmaz, A. (2006). Prebisch-Singer Hipotezi ve Küçük Açık Ekonomi Varsayımı. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (1), 128-143.
- Yardımcıoğlu, F. ve Gülmez, A. (2013). OPEC Ülkelerinde Hollanda Hastalığı: Petrol Fiyatları ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Bir Analizi. *Sosyoekonomi*, (1), 117-140.

- Yasa Doğangün, B. (2017). İktisat Düşüncesinde Devlet Müdahaleciliği Kuramının Evrimi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 281-298.
- Yeldan, E. (2011). *İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Yeşilyurt, K. (2013). Yolsuzluk Algılama İndeksi: Türkiye ve Ülkeler Genel Analizi. *Denetim*, (11), 64-68.
- Yıldırım, K. (2011). *İktisada Giriş* (4.Basım). Ankara: Pelikan Yayınları.
- Yıldız, A. (2015). Orta Gelir Tuzağı ve Orta Gelir Tuzağından Çıkış Stratejileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 155-170.
- Yılmaz, Ö. G. (2005). Türkiye Ekonomisinde Büyüme ile İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (2), 63-76.
- Yılmaz, Ö. ve Akıncı, M. (2011). İktisadi Büyüme İle Cari İşlemler Bilançosu Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 363-377.
- Yılmaz, Ö. ve Akıncı, M. (2012). *İktisadi Büyüme ve Makroekonomik Belirleyicileri*. Ankara: Nobel Akademi Yayınları.
- Yumuşak, İ. (2008). Beşeri Sermayenin İktisadi Önemi ve Türkiye'nin Beşeri Sermaye Potansiyeli. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (55), 4-48.
- Yurdakul, F. ve Aydın, M. (2018). Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (18. EYİ Özel Sayısı), 23-36.
- Yüksel, E. Ve Saridoğan, E. (2011). Uluslararası Ticaret Teorileri ve Paul R.Krugman'ın Katkıları. *Öneri Dergisi*, 9(35), 2011, 199-206.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Emine Dilara AKTEKİN
Doğum Yeri ve Tarihi: Bor/1994
Medeni Hali: Bekar
İletişim Bilgileri: dilaraktekin@51gmail.com

EĞİTİM

2008-2012 Şehit Nuri Pamir Lisesi
2012-2017 Erciyes Üniversitesi İktisat Bölümü
2017-2019 Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı

YABANCI DİL

İngilizce YÖKDİL: 76,250

